

ШЫН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 12 (16470)

2002 чылдың
ЯНВАРЬ 29,
вторник

Ат салган
шагы 19.00

Садар өртээ
3 рубль.

Соңгулдаларга уткуштур

ТР-НИҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалыңа Ш.В.Кара-оолду кандидат кылдыр депшиткен соңгукчуларның эгелекчи бөлүүн болгаш ооң төлээлеттирген кижилерин бүрүткээр дугайында

2002 чылдың январь 25 №85/374

Кызыл хоорай

«Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 14 болгаш 34 чүүлдеринге дүүштүр Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалыңа кандидат кылдыр депшиткен, 1966 чылда төрүттүнген, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Даргазы, Кызыл хоорайда чурттап турар Шолбан Валерьевич Кара-оолду, а ол ышкаш ооң төлээлеттирген үш кижизин соңгукчуларның эгелекчи бөлүүнүң бүрүткээринге соңгукчуларның эгелекчи бөлүүнүң киригени документтерни көргөш, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалыңа Шолбан Валерьевич Кара-оолду кандидат кылдыр депшиткен соңгукчуларның эгелекчи бөлүүн бүрүткээр.

2. Соңгукчуларның айыттыңан эгелекчи бөлүүн дараазында төлээлеттирген кижилерин бүрүткээр: Глухов Виктор Григорьевич, Фортуна Олег Владимирович, Бады Аяна Алексеевна.

3. Айыттыңан эгелекчи бөлүктүң төлээлеттирген кижилеринге доктааткан хевирнин бүрүткел херечилелин тыпсыр.

4. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» республика солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалыңа Ш.Д.Ооржакты кандидат кылдыр депшиткен соңгукчуларның эгелекчи бөлүүн болгаш ооң төлээлеттирген кижилерин бүрүткээр дугайында

2002 чылдың январь 25 №85/375

Кызыл хоорай

«Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 14 болгаш 34 чүүлдеринге дүүштүр Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалыңа кандидат кылдыр депшиткен, 1942 чылда төрүттүнген, Тыва Республиканың Президентизи – Чазак Баштыңы, Кызыл хоорайда чурттап турар Шериг-оол Дизижилович Ооржакты, а ол ышкаш ооң төлээлеттирген 19 кижизин соңгукчуларның эгелекчи бөлүүнүң бүрүткээринге соңгукчуларның эгелекчи бөлүүнүң киригени документтерни көргөш, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

лээлеттирген дараазында кижилерин бүрүткээр: Дубровский Николай Григорьевич, Донгак Дмитрий Калчанович, Сарылар Петр Допчунович, Монгуш Кертана Сарыгларовна, Куулар Татьяна Маннай-ооловна, Куулар Шолбан Сарыг-Кидисович, Са-таев Виктор Александрович, Очур-оол Людмила Чертаг-ооловна, Сат Светлана Эрес-ооловна, Дронин Василий Андреевич, Ондар Амир Хүрен-оолович, Очур Ирина Шекпер-ооловна, Полтавцева Капитолина Николаевна, Деспижек Ирина Монгушовна, Шыграпай Сергей Михайлович, Шыграп Николай Тюлюшевич, Ооржак Хеймер-оол Серен-Ламаевич, Күжүгет Спар-оол Кендинчапович, Монгуш Александр Александрович.

3. Айыттыңан эгелекчи бөлүктүң төлээлекчилеринге доктааткан хевирнин бүрүткел херечилелин тыпсыр.

4. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» республика солуннарынга парлаар.

1. Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалыңа Шериг-оол Дизижилович Ооржакты кандидат кылдыр депшиткен соңгукчуларның эгелекчи бөлүүн бүрүткээр.

2. Соңгукчуларның айыттыңан эгелекчи бөлүүнүң тө-

**Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы Л.М.ЯКУШКИНА.
Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы.КАРА-САЛ.**

БЕДИК ҮНЭЛЭЭШКИН

ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржактың адынга КНО-нуң Россия Федерациясында Уруглар фондузунуң төлээ черинден дыңнадыг келген. Ында айытканы болза:

«Хүндүлүг дээрги Шериг-оол Дизижилович! Национал эксперттерниң кириген чогуур документтерин чугаалажып көргениниң соонда, Тыва Республиканың Перинатальдыг төвүнге болгаш Барыын-Хемчик кожуунуң Ак-Довурак хоорайда төп район эмнелгезинге ВQ3/ЮНИСЕФ «Уругларга буянын эмнелге» деп хүндүлүг атты тывыскаан.

ЮНИСЕФ-тиң төлээ чери бо кайгамчык болуушкун-биле Силерге байыр чедирбишаан, ТР-ниң Президент Администрациясы болгаш Кадык камгалал, эм яамызы бо чаагай херекти моон-даа соңгаар уламчылаар, Тыва Республикага ие-чашты болгаш уругларны камгалаарынче угланган технологияларны непередир

дээрзинге бүзүрелин илередип тур.
Хүндүткел-биле

Розмари МАКРИРИ,
Россия Федерациясында, Украинада,
Белоруссияда ЮНИСЕФ-тиң төлээзи».

РЕДАКЦИЈАДАН: республиканың медицина албан черлерин делегей деңгелинге үнелээни дээрге, ие-чашты болгаш уругларны камгалаарыңа ТР-ниң Президентизинин болгаш Чазаның талазындан доктаамал сагыш салышкынның тодаргай херечизидир. «Шын» солун, ооң коллективи, номчукчулары байыр чедирешиңизге каттыжыш, эмнелге ажылдакчыларыңа чүгле экини күзеп тур.

Деткиишкин

САНАЛДАРГА, ҮНДЕЗИЛЭЭШ...

2001 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинин дугайында Тыва Республиканың Чазаның Отчедун чурттакчы чонга таныштырар, оларның үнелээшкенин, санал-ооңуң алыр хемчеглер республикада уламчылавышаан.

Бай-Тайга кожуунуң бүгү сумуларыңа, чурттакчылыг суурларыңа, бүдүрүлгелеринге, албан организацияларыңа, малчыннарга Чазактың 2001 чылда кылып чоруткан ажылының Отчедун калбаа-биле таныштырарын дооскан. Бо ажылды чорударыңа ТР-ниң Чазак кежигүннери, яамыларның болгаш ведомстволарның удурткучулары идепкейлиг киришкен. Оларга ТР-ниң Улетпүр яамызының сайыды В.О.Ооржак, Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызының сайыдының оралакчызы Ю.Ш.Салчак, Өөредилге яамызының сайыдының оралакчызы А.С.Ооржак болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Чазак Отчеду-биле чурттакчы чон танышкаш, аңаа хамаарыштыр боттарының саналдарын бергенер. 2001 чылда ТР-ниң Чазак республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинин айтырыгларын шийтпирлээр дээш шудургу ажылдаан түнелинде, эки чүүлдер кылдыңганын

демдеглээн. Ооң-биле чергелештир социал-экономиктиг хөгжүлдө чамдык четпестерни илередип, моон соңгаар чүнү кылырын тодаратканнар. Ылаңгыя чер ажылының үнүш-дүжүткүрүн бедидеринче, малдың баш санын өстүреринче кол сагышты салган. Ол ышкаш кем-херек үүлдигер, арагалаар, оорлаар чоруктарга удур демиселди күштелдирерин чугулалап көргөн.

Кожуунга Чазак Отчедун таныштырганының түнелин үндүрүп, кожуун чагыргазы коллегия хуралын эрттирген. Орта кожуунуң чурттакчы чону Чазактың 2001 чылда кылып чоруткан ажылыңа эки үнелелди берген деп шийтпирни хүлээп алган. Чурттакчы чонунуң саналдарыңа, сүмелеринге үндезилээш, республиканың болгаш кожуунуң социал-экономиказын моон соңгаар хөгжүдөрдө, чүнү кылырының хемчеглеринин төлөвилелин аңаа сайгарып көргөн.

Бистиң корр.

Бедик шаңнал-биле!

Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д.Ооржактың 2002 чылдың январь 24-те №1103 Чарлы-биле коммунал ажыл-агый талазы-биле ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» Хүндүлүг атты:

Тыва Республиканың чуртта-коммунал ажыл-агый департаментизинин чингине директорунуң оралакчызы **Ольга Петровна СОСКАРГА;**

Күрүнениң «Суг канал» унитарлыг бүдүрүлгезинин директору **Владимир Александрович ФАЛАЛЕВКЕ** тывыскаан.

Чылдың методизи

Республиканың С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаалдыга бажыңыңа «Чылдың методизи» деп культура ажылдакчыларының мөөрейи болуп эрткен. Аңаа республиканың шупту кожуунарындан 17 кижиге киржи, тулган ат дээш демисешкен.

Хөглүг-баштак, тывызык болгаш солун бо мөөрейин Дээди шаңналын Барыын-Хемчиктин төлээзи Арбын-оол Быртпан чаалап алгаш, 3 муң рубль өртектиг люстра-биле шаңнаткан.

Айлаң **МОНГУШ.**

Сөөлгү шакта

♦ Чечен Республикага МИ-8 вертолет чуура дүшкен. Аңаа олурганнарның аразыңа улуг дужаалдыг 2 генерал, полковниктер болгаш экипаж кежигүннери шупту өлгөн. Ооң чылдагаанын илередир комиссия ажылдап турар.

♦ Эрткен дыштаныр хүнде Соңгу Осетия Республикага президент соңгулдалары эрткен. Бо албан-дужаалга республиканың амгы президентизи Дзасохов соңгукчуларның 60 ажыг хуузун алгаш, катап соңгуткан. Соңгудар деп турган чеди кордакчының аразындан баяатан Сергей Хетагуровтуң адын соңгулда

бүдүүзүндө бюллетеньнерден ап кагган, ол өңчүзүнүң дугайында меге медээ берген.

♦ Камчатканың энергетиктери 120 млн. рубль өрөзи дээш РФ-тиң Камгалал яамызының чамдык объектилеринге энергияны бербээн. Ийи тала дугуржулга кылгаш, энергияны бээрин сүмелешкен.

♦ РФ-тиң Президентизи В.Путин «Православ улустарның чаңгыс эвин быжыглаарыңа кайгамчык ажыл-чорудулгазы дээш» лауреаттың демдээ болгаш диплому-биле шаңнаткан. Бедик шаңналды Москваның

болгаш Бүгү-россияның патриаргызы Алексей II тывыскаан.

♦ РФ-тиң Айыыл чок чорук чөвүлелинин шийтпирин езугаар Федералдыг кызыгаар албанындан 16 муң шериг албаныгларны, ында ажылдап турар хамааты 1,5 муң ажылдакчыларны кызырарын шийтпирлээн. 2006 чылга чедир чүглө бот-составтын санын кызырар эвес, а амгы үениң эң сайзыраңгай техника, боо-чепсээ-биле кызыгааржыларны чепселгээрин шийтпирде айыткан.

♦ Болгария республиканың чаа президентизинге социалисттиг партияның даргазы Георгий Пырванов соңгуткан. (Агентилелдер медээлеринден).

Президентиниң ажил-албаны САЙГАРЛЫКЧЫЛАР- БИЛЕ УЖУРАШКАН

Январь 25-те ТР-ниң Президентизи – Чазак Баштыңы Ш.Д.Ооржак республиканың сайгарлыкчылары-биле ужуражып, хуралды эрттирген.

РФ-тиң Президентизи В.В.Путин Россияга биче сайгарлыкчыларны деткир талазы-биле улуг кичээнгейни салып турар. Тываның экономиказынга биче сайгарлыкчылар бодунуң салдарын чедирер, ону деткир талазы-биле тодаргай хемчеглер алдынып эгелээнин Президент Ш.Д.Ооржак бодунуң эге сөзүңге чугаалаан. ТР-ниң Чазак Тыва Республикага биче сайгарлыкчыларны күрүнөден деткириниң дугайында хоойлуну ажылдап кылгаш, бадылады-биле ТР-ниң Дээди Хуралынче кириген.

Тыва Республикада биче сайгарлыкчыларның байдалы болгаш сайзыралы. Тыва Республикага биче сайгарлыкчыларны күрүнөден деткириниң дугайында хоойлунуң дугайында илеткелди ТР-ниң сайгарлыкчыларны деткир талазы-биле комитеттиң даргазы С.К.Ондар кылган. Бо айтырыг талазы-биле илеткелчи ханы анализти берген. (Ол дугайында материал солунуң дараазында номеринге үнер).

Биче сайгарлыкчылар дугайында айтырыгны чөптүг шийтпирлеп, оларга күрүнө дузаламчызын бээри негеттини келген. Ол дугайында айтырыгны сайгарлыкчылар шагда-ла көдүрүп турган. Бир эвес деткимче бербес болза, оларның сайгарлыкчы болуп ажылдаары бергедээр дээрзин Чазак билип турар. Бо айтырыг анаа-ла агаардан тургустунуп келбээн. Сөөлгү чылдарда сайгарлыкчыларның чорудуп келген ажил-ижи ону бадыткап турар. Сайгарлыкчыларның бир улуг хуралы алды чыл бурнгаар болганын сактып ордум.

«Тыва Республикага 2002-2004 чылдарда биче сайгарлыкчыларны деткирин сайзырадыр талазы-биле республиканың тускай угланышкынның программаның дугайында» илеткелди ТР-ниң сайгарлыкчыларны деткир талазы-биле комитеттиң даргазының оралакчызы А.Л.Лопсан кылган. Хоойлу барда болза, ол ниити угланышкынны берип турар, а программаны ажылдап кылганы чедим-

челиг. Чүгле ооң күсселдези дээш комитет тодаргай ажилдарны чорудар апаар.

«Хереглел рыногунуң талазы-биле чижек-хоойлу актыларының дугайында. Тыва Республикага 2002-2005 чылдарда көдээ садыгны сайзырадыр талазы-биле республиканың тускай угланышкынның программаның дугайында» илеткелди ТР-ниң Садыг болгаш амыдырал хандырылга сайыды А.В. Брокерт кылган. Сайыт бодунуң кыска илеткелинге көдээ чонну аш-чем болгаш үлетпүр барааннары-биле хандыраарының тускай угланышкынның программаның дугайында чугаалап, ону амыдыралга боттандыраарының өзек айтырыгларына доктааган.

Хуралдың түнелинде ТР-ниң Президентизи – Чазак Баштыңы Ш.Д.Ооржак биче сайгарлыкчыларны Чазактын талазындан деткириниң кол сорулгаларына тодаргайы-биле доктааган. Сөөлгү чылдарда республиканың экономиказы быжыгып орав. Ооң түнели сайгарлыкчыларга деткимчени берип болурун демдеглээн. Бистиң сайгарлыкчыларывыс чүгле Россия-биле эвес, даштыкы чурттар-биле дорт харылзажырының оруктары ажиттынган. Саян-Шушенскиниң чиик өртектиг суг оруун аждарының айтырыгы шийтпирлеттинип турар. Хандагайтыда делегей деннедиг каайлы постузу ажиттынган. Ам Моолче, Кыдатче аргыжып болур. Мугур-Аксы – Меген-Бүрен – Кош-Агач автомобиль оруу ажиттына бээрге, Кыдат, Казахстан-биле аргы-жар арга тургустуна бээрин Президент демдеглээн.

Биче сайгарлыкчыларны күрүнөң талазындан деткири чөптүг болгаш үезинде тургустунган айтырыг. Ол бир талазында чоннуң социал амыдыралына улуг деткимче, ийи талазында, күрүнөң бодунга ажиттыг. Ол дээрге үндүрүлгелер-дир. Амгы үеде үндүрүлгелерден күрүнөң саң-хөөзү, экономиказы быжыгар болгай.

Сергей ХЕРТЕК.

ПРОКУРОРНУ ТООВААН

Кызыл хоорай чагыргазы 2000-2001 чылдарда Кызыл хоорай бюджетин хынаары-биле барган ТР-ниң Саң яамызының КРЭ-ниң ревизорларын база катап ажылдаар черинче кирбээн.

Ындыг янзылыг хыналдаларны бюджет хөреңгизиниң бүгү адырларына план езугаар чорудар. Ол дугайын РФ-тиң бюджет кодекзинде тодаргай айткан. Ынчалза-даа Кызыл хоорайның «адалары» баштай А.Кашин, ооң соонда Е.Тунева ийи чыл улаштыр хоорай бюджетин чажырып келгеннер. Бюджет байдалын хынаары-биле «КРЭ ажылдакчыларына көргүзүп хынадырын хандырап дугайында» прокурорнуң айтышкынын олар күсетпээн. «Прокурорнуң хоойлу езугаар негелдезин күсетпээни дээш» харысалга дугайында сагындырып турза-даа, мэр болгаш ооң бирги оралакчызы ону тооваан.

Хоорай чагыргазы прокуратурага болгаш КРЭ-ге бюджетти

өске карактардан чажырап дээн оралдажышкынны чаңгыс удаа эвес карактар апарган ирги бе, А.Кашинниң чагырып келген үезинде саң-хөө отчедун соңгукчуларга чаңгыс-даа катап кылбаан. Оон туржук мэр Төлээлекчилерниң хоорай хуралын тургузарына шаптыктап келген, чүге дизе ук хурал бюджеттиң көлөөк бүрүзүн контролга тургузар болгай. Өске-даа чугаалаар чүүлдер хөй.

ТР-ниң саң сайыды январь 25-те прокуратураже ээлчеглиг хомудалды кириген, прокурор Кашинден база катап негелде кылып каарга, КРЭ-ниң хыналдазы база-ла бүтпейн баар ирги бе? Ындыг болур чыгылы-ла!

Т.СААЯ.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалыга кандидат Н.А. Ондарны болгаш ооң төлээлеттирген кижилерин депшиткен соңгукчуларның эгелекчи бөлүүн бүрүткээр дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2002 чылдың январь 28 № 86/377

Кызыл хоорай

«Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгукчуларның дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 14 болгаш 34 чүүлдеринге дүүштүр Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалыга кандидат кылдыр депшиткен, 1982 чылда төрүтүнген, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы, Кызыл хоорайда чурттап турар Николай Алдын-оолович Ондар, а ол ышкаш ооң төлээлеттирген 3 кижизин соңгукчуларның эгелекчи бөлүүнү бүрүткээринге

соңгукчуларның эгелекчи бөлүүнү киригени документтерин көргөш, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалыга Николай Алдын-оолович Ондарны депшиткен соңгукчуларның эгелекчи бөлүүн бүрүткээр.

2. Соңгукчуларның айыттынган эгелекчи бөлүүнүң төлээ-

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазының хүлээлгезин күсөдип турар Л.М. ЯКУШКИНА.
Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы. КАРА-САЛ.

леттирген дараазында кижилерин бүрүткээр: Ондар Нелли Ширимовна, Хомушка Саяна Яковлевна, Зяблицева Ирина Александровна.

3. Айыттынган эгелекчи бөлүктүң төлээлеттирген кижилеринге доктааткан хевирниң бүрүткел херечилелин тыпсыр.

4. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» республика солуннарына парлаар.

ТР-НИҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ АЛБАН-ДУЖААЛЫНГА ДЕПШИТТИРГЕН КАНДИДАТТАР ДУГАЙЫНДА

2002 чылдың январь 28-ке чедир Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалыга депшиттирген кандидаттар болза:

1. **Вусатый Виктор Васильевич** — 1986 чылдың март 12-де төрүттүнген, дээди эртемниг, Кызыл хоорай чагыргазының даргазының оралакчызы, Кызыл хоорайда чурттап турар. Лебедьтиң партиязының кежигүнү. Бодун боду депшиткен. Хол үжүү чыгыр дугайын 2002 чылдың январь 25-те дыңнаткан.

2. **Даржа Вячеслав Кууларович** — 1989 чылдың январь 23-те төрүттүнген, дээди эртемниг, Россия Федерациязының Суд департаментиниң Тыва Республикада эргелелиниң начальниги, Кызыл хоорайда чурттап турар. Соңгукчулар дорт депшиткен. Хол үжүү чыгырын 2002 чылдың январь 15-те дыңнаткан.

3. **Кара-оол Шолбан Валерьевич** — 1966 чылдың июль 18-те төрүттүнген, дээди эртемниг, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) Даргазы, Кызыл хоорайда чурттап турар. «Чангыс эп-сеткил» партияның кежигүнү, соңгукчулар депшиткен. Хол үжүү чыгырын 2002 чылдың январь 24-те дыңнаткан.

4. **Кашин Александр Юрьевич** — 1963 чылдың июнь 12-де төрүттүнген, дооспаан дээди эртемниг, Кызыл хоорай чагыргазының даргазы, Кызыл хоорайда чурттап турар. «Барыын күштер эвилели»

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы Л.М.ЯКУШКИНА.

Отчетту деткивишаан

ҮНЕЛИГ ЧҮҮЛДЕР БАР

Бо чылын Чазак Отчедун Чөөн-Хемчик кожуунга таныштыгары-биле республиканың экономика сайыды С. Сапова, профессионал эге өөредилге департаментиниң начальниги Н.Э.К. Ооржак олар баштаан бөлүк эрткен неделяда чораш келген.

Эрткен чылгы Отчет үезинде чоннуң киригени делеглерин Чазак болур-чогууру-биле күсеткен. Ийме, Хорум-Даг, Хөндөргей, Элдиг-Хем суурларга телефон харылзаазын кириери, кожуун эмнегезинге автомашина садып бээр делеглер күсеттинген. Чадаана хоорайда ийи каът чуртталга бажынарлыг микро-районну эмчи комплекзи турар кылдыр эде кылыр дугайында айтырыгны шийтпирлеп эгелээ болгаш ооң проект-смета документтерин белеткеп турар. Ол ышкаш Хорум-Даг суурга сумунуң администрация черинге бажың тударының айтырынын өөренип көргөш, 2002 чылдың республика бюджетинче кириген.

Кайы-даа суурларга болгулаан чоннуң хуралдарына санал берген кижилер, кижилерниң амыдыралында ескерлишкыннерни эскерип, суурларда чоннуң амыдырал-чуртталгазының байдалы эрткен үелерге бодаарга, экижип келгенин демдеглеп турарлар.

Акша-шалың доктаамал үнүп, пенсия, пособиелер төлеттинип турар апарганы кижилерниң сагыш-сеткилин өөртүп, келир үеже бүзүрел, ич көрнүп болурун чугаалап тургайнар. Ооң уламын-

хөй-ниити политиктиг организацияның кежигүнү, бодун боду депшиткен. Хол үжүү чыгырын 2001 чылдың декабрь 27-де дыңнаткан.

5. **Ондар Николай Алдын-оолович** — 1982 чылдың апрель 28-те төрүттүнген, дээди эртемниг, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы, Кызыл хоорайда чурттап турар. Соңгукчулар депшиткен. Ат салышкыннары чыгырын 2002 чылдың январь 26-да дыңнаткан.

6. **Ооржак Шериг-оол Дизижинович** — 1942 чылдың июль 24-те төрүттүнген, дээди эртемниг, Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Даргазы, Кызыл хоорайда чурттап турар. Соңгукчулар депшиткен. Хол үжүү чыгырын 2002 чылдың январь 26-да дыңнаткан.

7. **Пивоваров Станислав Николаевич** — 1965 чылдың июнь 22-де төрүттүнген, дээди эртемниг, «Садыг бажыңы "М" КХН-ниң директору», Кызыл хоорайда чурттап турар. Бодун боду депшиткен. Хол үжүү чыгырын 2002 чылдың январь 15-те дыңнаткан.

8. **Шырап Биче-оол Сундуевич** — 1944 чылдың январь 1-де төрүттүнген, дээди эртемниг, Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазы, Самагалдай суурда чурттап турар, соңгукчулар депшиткен.

ток шагдааларының машина-техника-биле хандырттырмааны шаптарынаарында таварыштырып турар. Чадаг шагдаа ажылдакчызы суурнуң ужу-бажынага чедип чорда-ла, хамык херектер болуп каапкан болур, азы кем-херек үлгедикчилери дезип чоруй баар, оларны сүрер арга чок болур деп, чөптүг саналдар база үнүп турган.

Ооң-биле чергелештир назы-хары улгады берген, пенсионер-даа чамдык кижилер «Күш-ажылдың хоочуну» документи-тилер кылдыртып алыр аргазы чок болуп турарын барык бүгү суурларга болган хуралдарга чугаалап келген. Санал берген кижилер Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызының албан черлери Тыва Республиканың кандыг-даа шааналдыг кижилеринге «Күш-ажылдың хоочуну» деп документини бербейн турарындан Тыва Чазактын, Президентиниң күш-ажылдың мурнакчыларына тывыскан орден, медалдарының, алдарлыг аттарының, хүндүлүг бижиктериниң ролун көдүрүп, Россия Федерациязының Чазанага, Президентининге чедир айтырыгны тургузар болза эки деп делеглерни кирип турган.

Виктор ДАНДАР,
Тыва Республиканың Чер комитетиниң хыналда кил-дизиниң эргелекчизи.

ЧАГААЛАР — САГЫШ-СЕТКИЛ ИЛЕРЕДИ

ДЕЛГЕРЕНГЕЙ БИЖИП КӨРҮҢӨР

Харыыдан берип көрүңөр

2001 чылдың октябрь 11-де № 119 "Шын" солунда үнгөн А.Монгуштуң "Шупту сонуургалдыг" деп чүүлүндө бистин солун дээш чагыдылганың өртөө чежел, ооң кажы кайнаар баарың делгеренгейи-биле, тайылбырлап бижээн турган. 185 акшаның 115-и харылзаа ажылдакчыларыңга баарын сактыр боор силер. Оларның ажылыңга таарзынмаан медеглелдер чагыдылга үезинде турган. Чижээ, Чаа-Хөл суурнуң номчукчулары солун четче келбесин, неделяның солуннарын харыугда чаңгыс хүн алырын, албан черлеринге солунну чедирип бербейн (эң ылаңгыя социал хандырылга килдизинге) турарын чугаалап турган. Оларның негелдези шын. Чүү дээш акша төлөп каанып, ооң күүселдези дээш негээр эргелиглер. Ынчангаш "Тывахарылзаа-информ" албан черлериниң харысалгалыг ажылдакчыларыңга кичээңгейни ынаар угландырып, солуннуң дараазында үндүрүлгелеринге харыыны бериптер боор деп бүзүрөп артывыс.

Почтавыс ажылы кошкак

Ий суурда почтаны бажынарның чедирип бербейн турар. Почтачы хуу садыгда ажылдап турар. Почта ында чыдар, кым-даа тудуп, көрүп турар, өске улус чедирер дээш бажыңыңче алгаш барган-даа боор, тывылбайн баарга, 2-3 хонгаш негээр: "Чалгааравайн бодуң кээп ап ал" — деп улуг негелде кылыр. Чүгле солуннар эвес, школам почтазы (ында ажылдап турар хевирлиг), ыракта өөренип-даа, чурттап-даа турар уругларым бар, олардан чагаа, пенсия дээш, чүү чок дээр! Почтаның улуг даргаларыңга чеже барбаан дээр, түвектиг апарган чүве-дир ийин. Хуу садыңдан пенсионерлерге бараанны аар өртөккө чегдиргеш, акшазын бажыңдан тыртып ап, харын-даа поручениезинге боду аттарын салып турган таварылгалар безин бар. Арага база чегдирип турар. Чамдык пенсионерлер өрезин чеже апарганың безин билбес.

Сержиңмаа **БИРИННЕЙ.**
Ий суур.

РЕДАКЦИЯДАН:

Мындыг хевирлиг чижектер чаңгыс эвес дээрзи дыка дүвүренчиг. "Тывахарылзаа-информун", "Тройка" садының четкилери бар черлерде байдал эки, ынчангаш Галина Ивановна Насюрюн Ий суурнуң чурттакчыларыңга дарый харыыны бериптер боор деп бүзүрөп тур бис.

Радио, телевидениеге, солун, сеткүүлге төрөөн Тывавыстың амыдыралыңдан болуушкуннарың чырыдып турарың иитизи-биле эки деп үнелээр мен. Чамдык чүүлдерни катап-катап номчуксаар, харын-даа эш-өөрүм-биле дискуссия хевирлиг сайгарылганы кыла-даа бээр бис. Ындыг болзажок чамдык чүүлдерни чедир чырытпайн турарың база айтыр апаар.

Ийе, четпестерни сойгалаарда барымдаа бар, чок деп боданмай-даа, бот-боттарывысче "малгаш-баларны кударда" амырай-ла бээр бис. Бичии-даа чүве арттырбайн коптарып кээрин кижэ эскерер.

Криминалдыг тускай медээлер кандыг ийик. Кижэ бодаарга, Тывада оорлар, дээрбечилер болгаш өске-даа хоойлу хажыдар улус долган ышкаш. Чедишкиннерни база ындыг дүрген

делгеренгейи-биле бижизе.

Эрткен чүс чылдың шылга-раңгай кижилериниң дугайында күрүне ному үнер дээр болгай. Ооң-биле чергелештир Тываның чонунуң XX чүс чылда чедишкиннерин долузу-биле чырытса. Кижилерниң ат-сывын долузу-биле биживишаан, мергежилниң, чедишкениниң дугайында. Ол бүгүңү бижип тура, бичии салгалывыстың тергииннерин уттуп болбас.

Эрткен чылын тыва спорттун түңнели-биле делегейге, Европага, Россияга спорттун янзы-бүрү хевирлеринге шылгараан спортчуларывысты, салым-чаяанныг, ат-алдарлыг артистеривис, композиторларывыс, эртемденнеривистиң чедишкиннерин бижип тура, кижиниң кыска намдарын берип, бичии чугажак ном кылдыр үндүрзе кандыг деп.

100 муң чурттакчыга хамаарыштыр алыр болза, чүгле спортчу чедишкени-биле эвес, Тываның чону делегейниң Гинесстин рекордтар номунче кирип болур деп бодаар мен. Чүге хоржок деп, кым эң-не ыра-

дыр дүкпүрүпкен, кым эң хөй иштинде ыглапкан, каттыгышкан кижэ бо номче кирип турар-дыр.

Мээң бижиксээң бодалым, саналым бо-дур, а республиканың массалыг информация чепсектеринге экини эки деп, бакты бак деп шынның чүүлдерни деңге чырыдарың күзээр-дир мен. Бир бурунгу философ мынча дээр болгай: "Бир эвес кижини болганчок-ла сен хаван сен депле турар болза, ол удавайн хавангылаштыр киргиткейни бээр". Шынап-ла, чаңгыс талалап туруп бербейн, чедишкениниң делгеренгей бижип көрүңөр.

Ульян **КАЗИМИРОВ.**
Туран хоорай.

Солун болгаш номчукчу

ДОКТААМАЛ ЧАГЫДЫЛГАЛЫГ

Шуй суур чагыдылга талазы-биле мооң мурнунда чылдарда кожуун иштинге дээрэ черге чоруп турган. Почта салбырының эргелекчизи Саяна Хертектиң чугаазы-биле, "Шын" солунну 50 ажыг кижэ чагыткан. Ынчалза-даа акша-көпеектиң холга кирери-биле бо айда чагыкчылар ам-даа немежир. Эң идепкейлиг чагып алыкчыларга — башкылар, эмчилер, пенсионерлер хамааржыр. Ылангыя башкылар янзы-бүрү сеткүүлдерни болгаш солуннары доктаамал бижидип ап турарлар.

Суурувуста 20 ажыг хуу садыглар бар. Эң хөй акша оларда хиреде "Шын" солунну чүгле 2 коммерсант чагыдып алганы

хоомай. Суму чагырга даргазы Олег Кудурукпай "Шын" солунну хөйү-биле чагыткаш, чыылган чонга, ажыл чоктарга тарадып, номчудуп турза, таарымчалыг хире. Мен бодум хуумда пенсиям акшазы-биле үш айлап, үзүктел чок чагыдып ап турар мен.

Чамдык ыраккы кожууннарың суурларыңда радио, телевидение чок болгай. Ынчангаш "Шын" солунну өреге бүрүзү чагыдып алырын күзээр-дир мен. Солун бистин сүмелекчивис, айткычывис деп бодум хуумда санап чоруур мен.

Арбай-оол **КАНЧЫП-ООЛ.**
Шуй суур.

АМ-ДАА САКТЫР МЕН

Ортумак класстарга өөренип чорааш-ла, парлалга материалдарын аажок сонуургаар мен. Ынчан авам почтага солун тарадып ажылдап турган. Ол дээрге 1955-60 чылдар үези боор. Ынчан почта хүнүң-не келир. Чаа-Хөлден чаа эккелген солуннары авам санап четчелээш, чагыкчыларның аттарын бижээш, суурну одурту тарадып чедирер чүве. Чайын апаарга, авамга дузалажып, Ооруг, Чайлаг-Алаак, Кожай, Үзүк дээш чайлагларда аалдарга солуннар чедирери-биле чоруп-ла каар мен. Малчыннарга солун чедирип чеде бээр-ге, суурда чүү болуп турарың база сонуургап айтырар боор чүве.

Солуннар келирге-ле, бистин бажыңнывыска мээң эш-өөрүм, аныяктар, узун назылыглар дээш оон-моон бөлүгүлөжип келгеш, "Шынның", "Тываның аныяктарының", "Сылдысчыгаштың" чаа үндүрүлгелерин сонуургап

номчушушаан сайгарылганы кылып, хөережип-ле эгелээрин кончуг эки сактыр мен. Эңне сонуургак акыларым, чогаалчылар: Өлчей-оол Монгуш, Экер-оол Кечил-оол, эштери: Кошкар-оол Данзын, Сундуй Ховалыг (ам шупту аравыста чок), ынчан школачылар: Маадыр-оол Данзын, Бегзи Каадыр-оол, Нина Дондук, Шура Доржу — олар бир дугаарында келирлер.

Шак-ла ынчалдыр солун — хөй чоннуң эвилелчизи, улуг сонуургалы, суртаалчызы турганың маңаа демдеглеседим. Ынчангаш солуннуң хөй саның чагып алыкчыларыңга, редакцияның ажылдакчыларыңга кел чыдар Шагаа байырлалы-биле амыдырал-чуртталгазыңга аас-кежикти, кадыкшылды күзедивис.

Борбак **ХӨЛЧҮК.**
Ак-Туруг суур.

ХӨЙ КЕЗИИ

Билип кээримге-ле, ачам "Шын" солунну чагыдып алган турар чүве. Оозун аажок номчуур.

Мен база "Шын" солунну 1965 чылдан эгелеп үзүктел чок чагыдып турар мен. Шаанда кижэ 30-40 акшага эндерик чагыдылганы кылып алыр боор, бо 2002 чылда "Шын", "Тываның аныяктары", "Танды-Уула", журналдардан: "Приусадебное хозяй-

ство", "3074 база СПИД инфо"-ну чагыдып алдым. Бо бүгүңү чагыдарымга, шуптузу 810 акша болду. Солун чок олуруп шыдавас мен, канчап-даа черле оода "Шынның" чартык чылда чагыдып-ла алгай. Бистин бо Балгазын суурда пенсионерлерниң хөй кезии "Шынның" чагыдып алган.

Санаймаа **ПАР-ООЛ.**
Балгазын суур.

МУРНУН БЫЛААЖЫП...

Тыва Республика — Россия Федерациязында бичии республика. Улуг хоорайларга деннээр-ге, Кызыл хоорайның кудумчуларында орук шимчээшкенини улуг эвес, ынчалза-даа хоорайның оруктарында хөй чурум үрээшкенини болуп турары дүвүренчиг. Автобустар, автомашиналар маңының дүргени улуг. Чадаг улус эртер оруктарың шугумнары көзүлбес азы шуут чок, ынчангаш мурнун былаажып чарышкан автобустар чадаг улуска орук эртер арга бербейн турар.

Бай-Хаак кудумчунуң бажыңнарыңче 3, 19, 14, 16 дугаар

Чечек **КУУЛАР.**

МЭЭҢ ДИЛЭЭМ

Бодумнуң хууда саналымны допчузу-биле бижир бодадым. Профессор, кезер эмчи Ф.Угловтуң 1-ги номундан үзүндүлери "Шын" солунга 1980 чылдарда 10 хире номерге парлаан чүве. Ооң соонда ол ара соксаан. Алдарлыг эмчиниң ол номун Кызылга бир-ле черге көргөн мен, утканым кончуг-дур. "Шын" солундан дилээрим болза, ам база катап ол номдан кезектерни солунуңарга парлап чырыдарың диледим.

Сөөлгү чылдарда эмчилер төрүмелинден аарыг деп түңнээринден өске чүве чок апарды. Төрүмелинден чүрээнде болгаш өске-даа органыңда пороугтар (кемнер) канчап тыптырын кезер эмчи Углов тодаргайы-биле бижээн. Ону база катап чонга тайылбырлап көргүсө.

Көрей дайыныңың инвалиди, 75 харлыг кырганның мээң, дилээмни чырыдып көрүңөр.

Такыр-оол **КЫРГЫС.**

ЧАСТЫРЫГЛАР ТУРАП

Төөгүнүң хөгжүлдеси соксаал чок бурунгаарлаар. Кайы-даа үе-чадада, кандыг-даа идеяга база кандыг-даа тургузуг үндезилетинген кижизидилгениң сургаалдары эки-даа, багай-даа талаларлыг. Чаңгыс аай чүве турбас.

Ам бо хүнде хөгжүлдө кончуг дүрген агымда чоруп турар-даа болза, бүгү-ле хөй, чонга салдарлыг тайылбыр ажылдары эрткен төөгүвүстү бактап, карартырынче кол угланышкыны күштелдирген. Чаңгыс партия колдаан үевисте четпес частырыглар турганы шын. Ооң-биле кым-даа маргышпайн турар. База бүрүнү-биле хүлээп көрбейн турарлар база бар. Демократия үези шагда эгелээн. Кижэ бүрүзү ооң эки-даа талаларың бодуну-биле көрүп турар. Кедизинде келир үезин бодаар кижилер кажан-даа чаңгыс аай мактаашкын-даа, чектээшкын-даа кылбас. Ам бир 72 ажыг чыл эрте бээр-ге, бистин амгы салгалдарывыстың чүнү чугаалап үнүп келири,

демократияга кандыг үнелел берип эгелээри ыңдыг-ла кончуг тодаргай эвес. Ынчангаш бодал мындыг: бедик ыяштың быжыг будуунга олуруп алгаш, ол олурар будуу-вусту үзе шаап эгелээривиске, адаавыста ханы эзер-даа, улуг от-даа хып турза, олче дүже бээр чайлаш чок.

Бадыткал херек. Ам сорулга чаа өзүп, бистин соовустан келир салгалдарың езулуг будуштут, кадык, ажылчын, бышкан билиглиг, багай үлегер эдербес, эки чүүлдерни ыдык-бедик сагыр, хүндүлээр кижилер болдуруп өстүрери чугула болуп келген. Адаларның сүмележилге төвүн тургузар деп турарың деткип, ол чөвүлелдин сүмележилге төвүнүң ажылын бүгү тала-биле бедик деңгелди кылдыр чогаадып тургузарың күзээр мен. Ылап-ла чону дээш аарып чоруур кижилерни ол төпке сонгууру күзөнчиг.

Сүзүкей **ОНДАР.**
Кызыл хоорай.

«ТЫВА ЭЪТ»

КҮЗЕЛ БАРДА...

Күрүнениң «Тыва эът» каттышкан бүдүрүлгези катап тургустунуп база бир чаа тынышты алганындан бээр үр-даа болбаан. Ооң катап бут кырынга тургустунарынга бо удаада кончуг кыска болгаш шалыпкын үе негеттинген. Бүдүрүлгениң септелгезин, катап тургустунар ажилдарын чорударынга Тыва Республиканың Чазак улуг рольду ойнаан, хөй түңнүг акша-төгөрикти үндүрүп дузалаан. Чүгле септелге, цехтер чаартылгасынга эвес, харын-даа бирги шенелде базымны кылып, продукцияны бүдүрери-биле мал садып алырынга эвээш эвес түңнүг чээлини берген.

Бо хүннерде «Тыва эът» КУБ-туң асураа бүдүн республикада чаңгыланып, бүдүргөн продукциязын чоннуң хергелелинде бараалгады берген. Ол дугайын моон мурнунда чырытсывысса-даа, бөгүн база хөйге дыңнадып, моон сонгаар-даа быжыг харылзаавыс үспес ужурулгус.

Эрткен неделяда редакцияның бөлүк ажилдакчылары ук бүдүрүлгө черинге чедип, оларның Чаа чылда баштайгы медээлери-биле таныжар аргалыг болдус. Келген хүнүвүсте бисти бүдүрүлгениң директору **Александра Узутуевна Коңгар** хүлээп ап, чайын чораанывыс соонда, кандыг өскерлишкүннер болганын каксы таныштырды.

Колбаса, мал согар цехтерден аңгыда, күзүн куруг, эрги, самдар турган цехтиң соңгаларын шилдээш, чылыгны киригеш, ажилдадып эгелээн. Цехтиң мастери **Нина Очуровна Куулар**, ооң ниити ажил стажы чаңгыс бо черде 25 чыл четкен. Моон мурнунда ол бүдүрүлгениң соодукчузунга ажилдап турган болза, амгы үеде оон-даа өрү депшип, дүн-хүн чок ажилдаар улуг цехти хүлээп алган. Харысалга 2 катап улгаткан.

Мастер **Нина Куулар**ның цегинде 10 кижик ажилдап турар. Амдызында чаңгыс бригада ол. Бо хүннерде олар колдуунда тыва чемнер: согажа, кургулдай, череме, долганчык кылып, шөйүндүге хан кудуп, чавана, сайгыракты тыва езу-биле амданныг кылдыр янзы-бүрү холуксаалар холааш долдуруп, харын-даа баш, дуюгну өрттеткеш, холодецтеп дээш, хөй-ле ажилды буянын холдары-биле кылып турар. Бо-ла чемнерниң аразынче манчы, котлет, тефтели, тыва колбаса кылдыр тырткан эът-биле шөйүндүнү иштеп, ам мырыңай тыва манчыны (хуужуур) кыла бергеннер. Устүнде адааным чемнер шээр мал эъдинден кылган аъш-чемниң янзы-бүрү ассорти-ментизи-дир.

Карака өөренип чаңгыга бергенивис тускай савалыг борбак манчыларга деңнээр ужуру чок, тыва манчы эң-не солун болган. 1 айда тыва манчыны кылып хемчээли 1 тонна 600 кг. болуп турар. Удавас ийи дугаар бригада база немежир, ынчан 2 тонна чедириптерин улуг мастер болгаш ында ажилчын кыстар чугаалады. Кулак-биле хөй катап дыңнаарының орун-га, карак-биле чаңгыс көргени дээр дээр болгай. Бис ылап-ла 2 караавыс-биле көрүп, хайыңган паш кырынга таваржы берген болгаш, изиг хуужуурну аас деп амданын база эскердивис. Манчы эъдиниң 30 хуузу хой эъди, 65 хуузу инек эъдинден болгаш артканы хаван эъди холумактыг, а еске амдан кириер холуксаалар шупту бар.

Канчаар кылырын база сонургап айтырдым. Хүнде тыва манчыны кылырынга шупту 36 кг. эът кирер. Аргалыг-ла болза чемнеп, белеткеп каан тырткан эътти хондур салбазын бодап кылып. 1 борбак хуужуурнуң граммы анаа манчылардан шала улуг. Шаанда тывалар хуужуурну холу-биле тудуп чиир дээр болгай, ам ол чаңчыл катап эглип кээп турары өөрүнчүг.

Бистин «Тыва эът» каттышкан бүдүрүлгеге база бир барган херээвис Моолдан хөй инек эъди келир, ону бо бүдүрүлгө черинге болбаазырадыр деп сураан дыңнаан бис. Ынчалза-даа ол

дээрзинде эът келбээн болган. А бистин барган үевис база-ла хилис барбаанынга улуг-ла хомудальвыс чок. Чүге дизе ук бүдүрүлгө черинде сайгарылга килдизиниң эргелекчизи **Светлана Оттуковна Монгуш** бүдүрүлгениң еске-даа ажилдары-биле база ажилчыннарның байдалы-биле бисти таныштырды.

Моон мурнунда ажилчыннарның чамдык кезиниң ажил хүнү сезоннуг турган. Ам ыңдыг эвес. Бодунуң чингине ажилындан хосталган кижилер (мал үзүктөлгенде) түр үениң иштинде еске цехке барып ажилдап турар. Ажилдан үнер, кирер чорук соксаан. Ажилчыннарның шалың орунуга бүдүргөн продукция-биле санажыры турумчуп, уламчылап турар. Акшаны шаа-биле авансылап база алыр.

Бүдүрүлгениң ажилчыннары тускай столоваялыг, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, шупту бот-орулгаже кирген деп болур. Чижээ, манчы кылып цехтиң улузу кылган манчызының көрдүнгөн хуужун алыр (1 кг-де 7 хуу), а столоваяда ажилчыннар база-ла ыңдыг. Олар ында чүгле чиир чем хайыңдырып турар эвес, а янзы-бүрү хлеб, булочка кылыгларын база кылып турар болгаш боттарынга көрдүнгөн үлүг-хуужун алыр эргелиг.

Бо хүннерде күрүнениң «Тыва эът» каттышкан бүдүрүлгезиниң бүдүргөн колбасазын, эът кылыгларын, чартык фабрикастарын хоорайның магазиннеринде болгаш Кызылдың шывыгыг рыногунда садып-сайгарып турар. База ол ышкаш хоорайның бюджет организацияларында тускай керээ езугаар тарадып турар. Харын-даа сөөлгү үеде чагыкчылар, садып алыкчылар үргүлчү кээп чалап, чагыгларны кирип турарынга өөрүп турарында илереттилер. Моон сонгаар мөөңү-биле садып алыкчыларны дилеп тывары кедилиг дээрзин база чугулага ап турарлар. Шынап-ла, оларның чугаазына

Бо хүннерде олар колдуунда тыва чемнер: согажа, кургулдай, череме, долганчык кылып, шөйүндүге хан кудуп, чавана, сайгыракты тыва езу-биле амданныг кылдыр янзы-бүрү холуксаалар холааш долдуруп, харын-даа баш, дуюгну өрттеткеш, холодецтеп дээш, хөй-ле ажилды буянын холдары-биле кылып турар. Бо-ла чемнерниң аразынче манчы, котлет, тефтели, тыва колбаса кылдыр тырткан эът-биле шөйүндүнү иштеп, ам мырыңай тыва манчыны (хуужуур) кыла бергеннер. Устүнде адааным чемнер шээр мал эъдинден кылган аъш-чемниң янзы-бүрү ассорти-ментизи-дир.

каттышпас аргам чок. Чүге дизе колбаса цегиниң бүдүрүп турар колбасаларының ассорти-ментизи хөй, сорт бүрүзүнүн амданы чаагай. Ооң тодаргай чижээнге эрткен күзүн көдээ ажил-агы ажилдакчыларының хүнүнге тураскааткан байырлалда болуп эрткен конкурса «Тыва эъттиң» продукциязы шынарлыг, амданныг болуп, үш аңгы чадага болуп эрткен көрүлделерге бирги черлерни алгылаан. А кылган продукцияны үзүктелдирбези-биле олар кожууннардан малды диригге хүлээп ап, аргазын тып турар.

Бо хүнде байдал күрүнениң «Тыва эът» каттышкан бүдүрүлгезинде мындыг онзагай-дыр дээрзин республиканың номчукчуларынга дыңнадып, ында ажилчын бөлүктүн бүдүрүп турар продукциязын даап бодаашкын-биле эвес, херек кырында карак-биле бүзүрөп көөр кылдыр материалды белеткедивис.

Байырлажып чоруп тура, харылзаавыс аразын узатпайн, дараазында кварталда келирин база дугурушкан бис. Ынчангаш үе ам-даа бар, а бүдүрүлгениң ажил-ижи ол үениң дургузунда моон-даа сайзырап сайгарлыр дээрзинге чигзиниг чок.

Чимисмаа МОНГУШ.

«Септелге болгаш катап тургузар ажилдарны чорударынга, колбаса цегин чаартырынга Чазак «Тыва эът» КУБ-ка республика бюджетинден 1,6 млн. рубльди үзүп берген. Мал садып алыры-биле 1,2 млн. рубль чээлини база берген».

ЧАЗАК ОТЧЕДУНДАН.

ЧУРУКТАРДА: тыва чемнер кылып цехтин ажилдакчылары; хуужуур кылыкчылары: Эмилия Тергин, Салбак Ооржак, Арина Шириндиви; деңзи караан шын салып турарлар: улуг мастер Н.О.Куулар (солагай талазында), килдис эргелекчизи С.О.Монгуш (оң талазында), Раиса Самыя манчы эъдин тыртып турары; далган өйүкчүлери: Татьяна, Урана Монгуштар.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Чазак Отчеду болгаш амыдырал

Эртем, өөредилге комитетинге

ТАЙЫЛЫРДАН БЕРИП КӨРҮҢЕР

Чазак Отчедунда «Дээди өөредилге чери болгаш эртем» деп эгеге кысказы-биле доктаар бодадым.

Ында мынчаар бижип турар: «Республиканың Чазак бедик квалификацияның кадрларын белеткээриниң хемчеглерин алган. 2001 чылда Россияның дээди өөредилге черлери 774 олуттарны берген».

Бо айтырыгга тодаргайы-биле доктаап көрейин. Чазак Отчеду болганда, айтырыг эки талазынче шимчээр органы бээр ужурлуг.

Чайын Россияның дээди өөредилге черлеринче абитуриенттериниң экзамен дужаарында дыка-ла шартаразынның айтырыглар тургустунуп келген. Чүгүле ол өөредилге черинге экзамен дужаар дээш документ дужааган абитуриент бүрүзүндөн 1000 рубльди ТР-ниң Эртем болгаш өөредилге чериниң херектериниң талазы-биле күрүне комитети ап турар. Ол акша кайнаар барып турары деп айтырыгга, ол хоорайлардан экзамен хүлээп ап келген башкыларның сургакчылаан төлевири болур дээр-дир. Бир эвес Санкт-Петербург, Москвадан келген башкылар болза чөптүг-даа бооп болур ыйнаан. Абакан хоорайның өөредилге черинге документ дужаарга безин 1000 рубль төлээр боор-дур.

Борта мындыг чижекти кирип көрейин. Хакасияның күрүне университетиниң юридиктиг факультетинге чаңгыс олут дээш 35 кижиге документ дужааган, оон безин 35 муң рубль кирген. Эске факультеттерге база хөй кижиге документ дужааган болгай, чаңгыс университеттен комитет орулгазы чүс муң оранчок ажа берген. Акша чок болзунза, сээң документини-даа хүлээп албас. Дужаап шыдавайн баар болзунза, оон чүнү-даа албас сен, амырга-моостун аксынче кирген-биле демей-ле.

Бо айтырыг талазы-биле чогаалчы С.Молдурга ийи чыл бурунгаар «Шын» солунга дүвүрел-биле бижип-даа турду. Ол айтырыг дээш чамдык ада-иелер редакцияга безин кээп турган болгай. Бир эвес ылап-ла сургакчылаан башкыларның өртөк-хөлөзиниң төлээр турган болза, дужаап шыдавайн барган абитуриенттериниң акшазының чартыын эгидип берзе. Бистин чурттап турар берге үевисте көдээ кижиге 1000 рубль тып алыры ындыг-ла амыр эвес. Көдээ школа дооскан уруглар колдуу дээди өөредилге черлеринче кирип шыдавайн турар. Новосибирск хоорайга 1980 чылдарның эгезинде академик Марчук лекция номчуп тургаш, мынчаар чугаалаан: «Дээди өөредилге черлеринче кирериниң экзаменни көдээ болгаш хоорай школазы доосканнарны ийи ангы дужаадыр болза эки. Хоорай школазы дооскан уругларның билии шыырак, школалар эки дериг-херекселдер-биле хандырынган, көдээ школаларда салым-чаянныг уруглар бар, олар дээди өөредилге черлеринче кирип шыдавайн турар. Ажы-биле чугаалаарга, генийлер өлүп турар» дээр. Мен бо академиктиң чугаазына бүрүнү-биле каттыжар мен, төөгүден алып болзувусса, Россияның эң

не салым-чаянныг кижилери көдээден үнген боор чорду. Кижиниң угаан-бодалын мезүлөп тургузарына долгандыр турар бойдус, арыг агаар, хамаарылгалыг кижилериниң аажы-чаңы улуг салдарлыг дээрзи билдингир. Көдээ школаларның башкыларын багай деп чугаалап шыда-вас мен, бодум база көдээ школага өөренип чордум. Кочуг шыырак башкылар ында бар. Ол школаларның өөредилге баазаны үениң негелдизинге четпейн турары шын-на болгай.

ТР-ниң Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күрүне комитети Россияда өөренип турар студенттериниң чылда чаңгыс катап оруктун баарының азы кээриниң хөлөзиниң төлөп бээр ужурлуг. Санкт-Петербургта өөренип турар төрелим оол ол акшаны бо чылын ап чададым деп орду. Кижиге бодаарга, эң ырак хоорайларда өөренип турар студенттериниң акшазын бир дугаарында төлөп берги дег. Олар бир дугаарында чоок кижилерниң, төрөлдериң ажы-төлүн акшаландыргаш, ам артка студенттерге көрнүр хевирлиг байдал бар.

Бо чайын Санкт-Петербург хоорайның Поляр академиязындан ТР-ниң Нийти билиг болгаш профессионал өөредилге яамызы олуттар чагыдып алган, орта документ дужаарының дады-выры 500 рубль болган. ТР-ниң Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күрүне комитет Абакан хоорайның өөредилге черлеринче документ дужаарга, 1000 рубль хавырып ап турган. Мында ылгал бар-дыр бе? Бирээзи яамы, бирээзи комитет боордан башка, кайызы-даа Чазактың структуразында турар болгай.

Келир өөредилге чылында Россияның дээди өөредилге черлеринче чагыны база Эртем болгаш өөредилге талазы-биле күрүне комитети кириер болгай. Баш удур-ла боттарының чоок кижилеринге ол олуттарны таарыштырып эгелей бээр деп, чугаа база бар. Бо комитеттиң ажылынга хамаарыштыр мындыг түннелди үндүрүп болур. **Бир дугаарында**, абитуриенттерден чеже муң акша чыып алганы, ону канчаар чараанын массалыг информация чепсектерин таварыштыр чонга тайылбырлап берзин. **Ийде**, ТР-ниң Сан яамызы, РФ-тиң Тывада контроль ревизия эргелели бо комитеттиң саң-хөө ажылын хынаар болза эки. **Уште**, бо чылын абитуриенттерден акша чыыр чорукту шуут соксадыр, чок-ла болза ол дадывырның түнүн эвээжетсин. ТР-ниң Чазак кадрлар талазы-биле бо комитеттиң составын эде

көрүп, бир түннелди үндүрзе эки боор.

Тываның күрүне университетинче документ дужаарга база-ла абитуриенттерден акша чыып ап турар, ону чүү дээш ап турары билдинмес. ТКУ-же кирериниң экзаменнерин дужаап турарында будулгаазынаар хөй. Борта мээң бодалым мындыг, кирериниң экзаменнерин дужаап турар үеде ТКУ-нуң башкыларын кириштирбейн, оларга хамаарылга чок республиканың школаларының шыырак башкыларын тургустунган комиссия тургусса, черле чөптүг болур боор. Ол талазы-биле хөй хомудалдар ада-иелерден кээп турган. Ындыг бодалды башкылар-даа сүмөлөп турду.

ТКУ-да дыка хөй студенттер өөренип турар. Оларның бир хомулдап турар чүвези студенттерге чигелделер чедир көрдүмээн. Чижээлээрге, экзамен дужаап тургаш «үш» алыр болзунза, стипендия албас сен. Бо айтырыг студенттерни дыка-ла бергедедип турар. Экономиканың байдалы көдүрлүп, акша-төгөрик айтыры чүгээртеп орап болгай, бо айтырыгны үзе шийтирлээр үези келген боор. Мээң билип турарым Россияның еске хоорайларында өөренип турар студенттерде ындыг чүве чок. Эртөк хүнүн чыгылы өзүп турар, ылаңгыя студенттериниң нийти чуртталга бажынында чурттап турар студенттерге дыка-ла берге боор чорду.

Тыва оолдар, кыстарның аразында салым-чаянныг кижилер хөй. Оларны деткип өөредип бистин хүлээлгевис-ле болгай. Ол талазы-биле ТР-ниң Чазактың Отчедунда тодаргайы-биле бижип турар. Ынчалза-даа бо чылын Россияның, Тываның дээди өөредилге черлерин чеже кижиге доозуп келгенил, олар канчаар ажылга тургустунган деп сан көзүлбейн барды. ТР-ниң Эртем болгаш өөредилге чериниң херектериниң талазы-биле күрүне комитети беш чыл болгаш чеже доозукчу доозуп келгенил деп айтырыгта дорт харыны бээр ужурлуг. Дээди өөредилге чери дооскан аныктар ажыл чок артып турары ол база-ла бо комитетке хамаарылгалыг болу бээр айтырыг-дыр.

Эрткен чылын бир уруг беш чыл иштинде түрөп чорааш, дээди экономист эртем чедип алгаш, ажыл тып чадааш, чагаазын бистин солунууска үндүрдү. Улус каяа-даа чадажып каан айтырыын эң сөөлүндө солунга бижир боор чүве. Ол хиреде бистин республиканың дыка хөй албан черлеринде пенсионерлер ажылдап орады чажыт эвэс-ле болгай.

Хевек ХЕРТЕК.

БИР ДУГААРЫНДА

Тыва Республиканың Чазак бодунун 2001 чылда кылган ажылының дугайында Отчедун солуннарга парлады, оң төлээлекчилери чон мурнунче үнүп, эрткен чылда канчаар ажылдаанын ажы-биле, экини эки деп четпестерин чажырбайн чугаалап берип турарлар. Мындыг ажыл сөөлгү чылдарда шуут чаңчылчаан, ынчангаш республиканың чурттакчы бүрүзү Чазактың канчаар ажылдаанын солуннарда-даа номчуп, оон кежигүннеринден дыңнап ап турар апарган. Оң ажылынга хамаарыштыр боттарының санал-оналдарын база ажы-биле кирип турар.

Бо удаада база ындыг болду. Чазактың Отчедун бир дугаарында, бистер, республика типографиязының ажылдакчылары, парлаан солунустан номчуп таныштывыс. Ооң соонда Чазак кежигүннери кожуун-суурларже үнүп, албан черлеринге, бүдүрүлгелерге барып, кылган ажылының талазы-биле үнелелди чондан алганнар. Солуннарда медээлерден алгаш көөрге, Чазак эрткен чылын база багай эвес ажылдаанын чон үнелеп турар. Отчетту номчааш, бистер, типография ажылдакчылары, база ынчаар үнелээр улус чордувус. Типографияның дериг-херекселдерин чартырынга Чазак эрткен чылын улуг дузаны көргүскен. Хоорай-суурларда тудуглар туттунуп эгелээн, бүдүрүлгелерин бажы көдүрлүп орап, чон акша-шалыңын үезинде ап турар, пенсия, пособие үзүктөлбөз.

Чазактың ажылының талазы-биле ындыг-дыр. А бо Тыва Рес-

публиканың Дээди Хуралынын ажыл-чорудулгазының дугайында чон мурнунга отчет кылган деп чүвени чоп билбес, дыңнаваан кижиге боор мен. Чылдар эртип-ле турар, даргалары солчуп-ла турар, кым-даа бистин мурнууска отчет кылбаан ийин. Солуннарда номчуурга, сессия-ла эрткен, аразында маргышкан, алгышкан болур, оон үнгөш-ле судче билдиришкни кириер, ол-бо кижиге балдырлаан болур. Дүү Конституцияны шын эвес хүлээп алган, бо соңгудула мынчаар эрткен, референдум ындыг болган... деп-ле дүвүрээзин үндүрген болур.

Республиканың кожууннарының удуртукчулары база чонга отчетун берип, эки кылган чүүлү дээш мактадып, четпестери дээш чеме-халаны-даа дыңнап турарын билер мен. А хоорай чагыргазының даргазын база чон соңгаан болгай, а оон отчет кылып дээш улус чыып турганын чоп дыңнаваан кижиге мен. Кызылда чурттап турар болгаш хоорай чагыргазының ажылынга хамаарыштыр санал-онал кириер, сүме кадар улус бар, а оон келген төлээ деп кижиге черле көзүлбөс ийин. Хөрек өйгөн бодалдар-ла хөй, чугаалап сүмөлөжип көрзе. Ооң орунунга дарга Кашиң судче өргүдөл-ле кириген болур, ол-бо кижиге-биле чаргылдашканын дыңнаар кижиге мен. Ынчаар ажылдаар болза, хоорайга экижишкни турар бе? Чон-биле сүмөлөшпес кижиге аңаа соңгудуп алган мен деп хөрек чайган херээ бар бе?

Степан АДЫГ,
республика типография-
зының ажылчыны.

ДИЛЕГТЕРНИ КИИРГЕН

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээзиниң дугайында 2001 чылда Тыва Республиканың Чазактың Отчедунга Бай-Тайга кожуунунуң чону «эки» деп үнелелди берген.

Нийти ужуражылгалардан алгаш көөрге, чон моон мурнунда ышкаш Чазактан «эккел» дээр хөөннер эвээжээн, ынчалза-даа Чазактың ажыл-чорудулгазында чедир кылдынмаан чүүлдер барын демдеглээн. Эрткен чылын отчет үезинде чонун кириген 7 дилеглериниң 5-ин Чазак күөсеткен.

Кайы-даа черлерге болган хуралдарга чон кижилериниң амыдыралы мурнуку чылдарга көөрдө, экижил ораын демдеглээн. Ынчалзажок кылып ужурлуг ажылдар ам-даа хөй. Ылаңгыя көдээ ажыл-агыйга хамаарыштыр улуг четпестер барын айткан. Моон мурнунда бүдүн Россияга безин диндиреп турган «Мурнакчы» колхоз сандараанын база ону канчап катап тургузарын чон саналдаан. Кожуун мал ажыл-агыйлыг болганда, малчыннарның талазындан төрүүр хөй, өшкүге немелде төлевири база малды лизинг-биле садып алып талазы-биле хуу кижилерниң сонуургап турар айтырыглары хөй болган. Мынчага дээр малчыннарның акша-шалыңы өй-шаанда үнмес, алып акшазы эвээш. Ол айтырыг талазы-биле Көдээ Ажыл-агый яамызының төлээзи А.Т. Оюн бүдүрүлгө чери болганда, акшаны боду ажылдап алып ужурлуг дээрзин айткан.

Шуй суурга болган хуралга корум-чурум айтырыын чугаалажып тургаш, чыдыг чашпан — «конопьяны» болбаазырадыр бүдүрүлгени ажытса деп саналдар база үнгөн. Ырак-узак Кара-Хөл суурга болган хуралга эмчи

ажылдакчызы Хертек Кара-кыс бодунун саналына ук каттыжышкынын ажылынга доктааган. Ук бүдүрүлгө мал ажылының талазы-биле кожуунга көсүк черни ээлеп турган, сөөлгү үеде удуртукчулар солукшаны-биле ажылдың шынары сулараан. Ажыл-агыйда бүдүрүкчү малдар чогуң чон чиди-биле шүгүмчүлээн. Ол ышкаш кайы-даа хуралдарга көдүрүлгөн айтырыг көдээ ажыл-агый продуктуларын кожуунга төпчүдүп хүлээп алып пунктудан ажыдарын саналдаан.

Удуртукчуларга хамаарыштыр суму чагырыкчыларының даргаларын томуйлаар дугайында айтырыг база чиди-биле көдүрүлгөн. База ол ышкаш башкыларның, эмчи ажылдакчыларының өскөн ажыл төлевири болгаш 1999 чылдың индексация акша дугайында чонун салган айтырынга хамаарыштыр ук яамының төлээлери харыны берген.

Тээли суурга болган хуралга пенсионер Аннаар-оол Хертек Кызыл хоорайга хамаарыштыр саналына хоорайда нийти арыланыр черлер чогуң, аалчылар бажындарының өртээ улуг дээрзин онзалап айткан. Чүгээр-ле өртөктү чер «Мөңгүлек» аалчылар бажыны, а оон ишти хирлиг, дааш-шимээниң, нийти байдалы кудуку деңгелде. Ынчангаш оода Кызылга дөрт-беш чедир арыглары черлерни бо чылын тудар боор деп идегелин илереткен.

Сергей МОНГУШ,
Чер комитетиниң специа-
лизи.

Школа, ада-ие болгаш элээдилер

БИР ДЕМНИГ БОЛУП АЛГАШ...

Амгы үениң башкызының ажил-чорудулгазының кол углаанышкыны дээр-ле, өзүп орап чаш салгалды угаан-бодалдың чаа сайзыралыңа чаңчыктырып, депшилгелиг чурттарның чоннарының культуразын шын езу-биле ажыдып шингээдиринге белеткээри болур. Бо дугайын Чазактын Отчедунда база айткан.

Амгы үеде Тываның хоорай, суурларының улуг, аныяк, назы четпээн-даа чурттакчыларының арага-дарыже сундугуп, чыдыг чашпан тыртып, кем-херек үүлгедишкннериниң өзүп турары, кижилер-биле ажылдың кажангызындан баксырааны, кижизидилге ажылының чер-черлерде кошканы кижэ бүрүзүн бодандырып, медреселдиг угаан-сарыылдыг болурун кичээндирер ужурулуг. Үстүнде адаттыг чүүлдер бистин амыдыралывыска чырык, чагай күзөөшкннеривисти бүдүреринге эки салдар чедирбес кымга-даа билдингир. Бөгүнгү бо тургустунуп келген байдал – соңгаарлардыр арга чок хемчеглерни ап, «дүвүрээзиниң конгазын» алгытырын негеп келген. Ооң үнүн даарта эртен дыннаар апарзывысса, орайтай берген туруп болур.

«Хендир чеже-даа шөйүлзе, ужу демей-ле кестүп кээр» деп чонунуң чугаазы бар. Арагаллап арагаллап кээрнерге, оон түннели боттарыңарның мурнуңарга, шынап-ла, илереп кээр. Ажыл, амыдырал ышкындырар, ажы-төл-даа уттундурар. Чурттаары боттан хамааржыр болганда, «оттук сугже» хандыкшыыр өг-бүлелерниң саны хүн келген тудум көвүдөп, оларның азыралында турар назы четпээн уруглар кем-херек үүлгедир чоруктуң оруунче ала-чайгаар кирип эгелээриниң факт-барымдаалары бөгүндө непертээни улуг дүвүрелди кижэ бүрүзүнүң сеткилинге оттурар ужурулуг.

Кызыл кожуунда элээдилер ортузунда кем-херек үүлгедилериниң байдалының болгаш ону болдурбазының талазы-биле кандыг хемчеглер чоруттунуп турарының дугайында номчукчуларга таныштырайн. Чагырга чериниң өөредилге килдизиниң эргелекчизи М.А.Бурулду, кижизидилге талазы-биле башкарыкчы специалист З.А.Самбуу, Иштики херектер килдизиниң назы четпестер инспекциязының ажилдакчысы Ч.Д.Ондар-биле чоокта чаа ужуражып чугаалаштым. Оларның ажыл-ижин болгаш школаларының бөгүнгү «хуулгаазын» амыдыралын көрөөлиңер. Бижиттинген чүүлде көргүстүнген фактылар, сан, медреселер шупту үндезиниң, агаардан тудуп албаан, үстүнде ады кирген удуртукчуларның аксы-сөзүндөн алдынганын маңа айттып каайн.

Автор боду (Т.Ч.) башкылаашкын ажылыңа чээрби ажыг чыл дургузунда бараан болган. Өөредилге-кижизидилгениң ажит-чажыттарын бирээден бирээ чокка санап, бижип болур болгаш ону кандыг-бир таварылга-биле кайгадыптары болдунмас. Эң-не кол чүүлду утпаалыңар, ада-иениң буруузу-биле оларның боттарының төрээш, өстүрүп алганы ажы-төлүнүң багай кижизиттингениниң чылдагаанындан кем-херек үүлгедип, чыдыг чашпан тыртып, хоорай-суурлар кезип, тоянчылап, кудумчунуң багай салдарыңа алзып, арагаллап, чаш-чалыы назынында амыдыралдың шын оруундан азып-тенип чоруур назы четпээннеривис Тываның булуң бүрүзүндө бар болгай.

Кызыл кожуунда 10 ниити билиг школалары бар. 2000-2001 өөредилге чылында олар ортумаа-биле 4000 хире өөреникчини хаара тудуп, 27 социал-педагог башкы, узаткан хүн бөлүүндө 21 кижизидилкчи башкылар болгаш 242 класс удуртукчузу башкылар чымыштыг үүлө-иште бараан

болуп чоруур. Өөредилге килдизиниң ажилдакчыларының болгаш башкылар коллективтериниң дүвүрелин оттуруп турар бөгүнгү «аарыг» айтырыгларның бирээзи болза, өөреникчилер ортузунда хоойлу-дүрүм үрээшкннери болур. Ынчангаш чү-нүң-даа мурнунда школалар аразында кем-херек үүлгедир чоруктарны чавырылдырып, когун үзүп, ону болдурбазының талазы-биле профилактиктиг ажилдарны хүн бүрүде органи-заптап чорудары кажангызындан артык чугула апарганын уруглар албан черлериниң ажилдакчылары медресеп билип тур боор деп идегедим.

Ажып эртери бергедээн нарын айтырыгың чажыттарын илередип, шинчилеп тып, үнүп кээп турар чылдагааннарын илередип, аңаа шын харышларны берип, үр-тү-н-е-л-д-и-г шиитпирни үндүрүп тургаш, боттарының мурнунда салып алган кижизидилге ажылының чаа, чогаадыкчы планнарын амыдыралга боттандыраарың чедип алыр дээш, бүгү күжүн, арга-мергежил мөөнөп, чорудуп турар массалык хемчеглерден эки түннелдерни кожуунуң бүгү школаларының башкылар коллективтери манап турар болбайн аан. Чижээ, кожуунда школа бүрүзү назы четпээннер ортузунда кем-херек үүлгедир чоруктарны баш удур болдурбас дээш, болдунар-ла бүгү аргаларны ажыглап, кичээлдер үзүп, оор кылып, арага ижил, корум-чурум үрөп болгу дег школа назылыгларны үргүлчү хайгааралга ап, өөредилге-кижизидилге планнарын шын тургузуп алырынче башкылар кол кичээнге-ни салып, уругларның хар-назынынче, интеллектуалдыг сайзыралынче, темпераментинче угландырып, кайнаар, кандыг чүүлге сундулуун тодарадып ап турар. Кем-херек үүлгедишкннериниң үнүп келген дестерин тодарадып тыварда, аңаа хамаарылгалыг бооп болур өөреникчилерни хайгааралдың адаанга доктаамал тургузуп, анкеталарга харышлар негээр айтырыгларны салып, школачы бүрүзү-биле тускай чугаалажылганы чоруткан. Ажылдың бүгү дээштиг чоруун чедип алыр сорулга-биле берге кижизидилгелиг деп санадып турар оолдар, уругларның ада-иелери-биле шыңгыы чугаалажып, кижизидилге темазыңа хамаарышкан, чаа хевирге үндөзилеп тургустунган кыска, тода утка-шынарлыг хемчеглерни кожуунуң школаларында башкылар коллективтери эрткен өөредилге чылының дургузунда эвээш эвес катап чоруткан.

Өөредилге килдизиниң инспекторлары өй-өйлөп көдээ школаларже сургакчылап үнүп, барган черлеринге өөредилге-кижизидилге айтырыгыңа дүүштүр семинар-практикумнарны, конференцияларны боттары эрттирип, тус черлерге чоруттунуп турган класстан дашкаар ажилдарга киржип, оларның канчаар, кандыг байдалга эрткенин удуртукчу башкылар-биле деңге сай-

гарып, чедер-четпес талаларын илередип, ажыктыг сумелерни берип, бүгү талалыг практиктиг дузаны чедирип турар. Чижек-схема езугаар «Элээди оолдуң бодун хайгаарап көөрү?», «Школачыларның темпераментин тодарадыр», «Берге кижизидилгелиг элээдилер кайың кээп турарыл?» «Классың коллективи деп чүл?» дээн уткалыг аңгы-аңгы хевирлерге тускай хемчеглерни кожуунуң өөредилге килдизиниң тускай эртемниглерни көдээ школаларга эрттирген. Социал-педагог башкыларга «Берге кижизидилгелиг оолдар, уруглар-биле кандыг ажилдар чоруда-рыл?», «Арагаллап, шош-содаа кылып, ажы-төлүнүң кижизидилгезинче сагыш салбас өг-бүлелер-биле ажыл», «Хайгааралдан үнген, корум-чуруму баксыраан уруглар деп кымнарыл?» деп темаларга беседаларны номчуп, аңаа сайгарылгаларны оларның-биле деңге чоруткан.

Кызыл кожуунуң девискээринде ажилдап турар школалар ниитизи-биле 96 өөреникчини боттарының учедунда тургускан.

Ада-иелер, чонум! Чараш чечектеривис, үнелиг эртинелеривис боор ажы-төлүвүстү кемниг херектерден чайладып чоруулуңар, арага-дарыга, чыдыг чашпанга «чиш» кылдыр каап бербээлиңер. Школа, ада-ие, өөреникчи болгаш башкы бир демниг болуп, бот-боттарын билчип, деткижи, ниити дылды тып ажилдаар болза, ынчан бүгү талазы-биле шын кижизиттинген, сеткил-сагыжы байлак, мөзү-шынары арыг, эртем-билии бедик, сайзыраңгай кижилер тыптып кээр деп бодалдыг мен.

Тыва Республиканың бүгү девискээринге арага, наркоманияга болгаш кем-херек үүлгедир чоруктарга удур демиселди күштөлдирер дугайында ТР-ниң Чазаның доктаал-шиитпирлериниң күүселдизи дээш бир демниг ажилдаарың хоорай, суур, суму чагырга даргаларыңдан үе шыңгызы-биле негеп келген.

«Бакка бак улажыр» дээр болгай. 9 өг-бүлө арагаллап, ажы-төлүнүң өөредилге-кижизидилгезинче сагыш салбас апарган дээш тускай учет-даңзыже база кирген. Ал-боттары, оолдары, уруглары чагырга черинде хоойлу-дүрүм камгалаар албаның хайгааралында турар. Чагыр-сүме-даа болур ыйнаан. Кем-херек үүлгедишкннериниң үнер дөзү «оттук суг» болганда, сен-даа, мен-даа арагага чиш болбаалыңар. Ажы-төлүвүс-биле кады ишкеш туруптарывыска чүү болурул? Айтырыгыңы шыңгызы-биле көөрү чугула.

Кожуун школаларының класс удуртукчу болгаш социал педагог башкылары берге кижизидилгелиг өөреникчилер-биле чорудар ажилдарың чаа методика, технологиязы-биле үргүлчү таныжып, өске школаларда бо талазы-биле эки түннелдерлиг апарган углаанышкыннарын билип ап, арга-дуржулга солчуп, кол кичээнге-ни уругларның өөредилге-кижизидилгезинче угландырып турарың айтшы каары чугула. Кур-Чер ортумак школазы (директору А.Ч.Сарылар), Сукпак (Б.И.Араптан), Шамбалыг (Ондар Б.), Элегес-Аксы (Ч.Д.Ооржак), Көк-Тей ортумак школазы (Л.К.Шулуу) уругларның угаан-медресел, сагыш-сеткил, мөзү-шынар сайзыралынче кол кичээнге-ни угландырып, башкылаашкын ажылында ажыктыг чүүлдерни деткип, шингээдип ап, бо талазы-биле үүлө-ишти шуудадып, өскелерге үлегер-чижээ көргүспүшаан, кижизидилгениң чаа системазын тургузуп, чогаадыкчы езу-биле ажилдап турарың айтшы каары артык эвес.

Кызыл кожуунуң школаларында назы четпээннер аразында хоойлу-дүрүм хажыдышкыннарын болгаш кем-херек үүлгедишкннерин болдурбас тала-

зы-биле эвээш-биче-даа бол, хемчеглер алдынып, өөредилге-кижизидилгениң ажил-херээ бодунуң агымы-биле чоруп, амыдыралдың аайы-биле мүн-не шимчеп ораын үстүнде бижиттинген факт-барымдаалар херечилеп турар. Элээдилер ортузунга кем-херек үүлгедир чорукту болдурбас дээш өөредилге шугумунуң ажилдакчыларының чорудуп турар хемчеглериниң «чырык» талазының кезик-чамдызы-биле таныштывыс, номчукчу.

Амыдырал, ажыл-ишке кылаң тас чүве кааа-даа турбас деп сагындырыг медээни интервью берген, үстүнде ады кирген удуртукчуларга дыңнаттым. Чугаа үзүндө олар тодарадып фактылар айтырыңдан дадагаллап-даа турза, мээң салган айтырыгларымга хары бээр ужурга таварышканар. Ийе, шын. Ону билип турар бис. Оларның үстүнде орап даргалар корреспондентиге шын чижектер берген силер дээш хемчег ап, үндүрер-киреринге чедер бээрин хөөкүйлер билир. Ажыл-хожул чок артарын кым кү-

зээр боор, үе-шаг бергедээн чүве ышкыжыл. Бодунуң багай ажылың чажыраарың бодаар, шын факт-барымдаалар бээринден коргар дүжүметтерниң буруузу-биле солун, сеткүүл арыннарыңдан, телевизор экраныңдан чонга шын медээлер четпейн турары чажыг эвес-ле болгай. Ооң-биле кады журналистерниң эрге-ажыынче халдаарың албан, организация черлериниң удуртукчуларыңа кым чөпшээрээниң? Шивегей шоодайга чажыртынмас дээр болгай. Карактарже чиге шыны чугаалап билир ужурул бис.

Ажып эртери бергедээн улуг арттың артыгы ийинде, хөлгелиг чарыкта чүү болганын, кысказы-биле таныштырайн.

Кожуун чагыргазының иштики херектер килдизиниң ажилдакчысы Ч.Ондарның чугаазы-биле алырга, эрткен өөредилге чылында хоойлу-дүрүм хажыдып, кем-херек үүлгеткени дээш ийи школачы шииттирип, шенелдерни алган болгаш тускай даңзыда турар. Ада-иелерниң ажы-төлүнүң келир үезин бодавайн, оларга ынакшылың ышкынып, салым-хуузун боду чүктезин дээш кудумчуге октапканыңдан болгаш школа коллективтериниң «чолу каржы» өөреникчилерниң кижизидилгезинче сагыш салбайн барган уржуундан 8 кижэ бо хүннерде кайда-даа өөренимейн, назы четпээннер инспекциязың бүрүн хайгааралыңда кирген. Эрткен чылын наркотиктиг бүдүмелдерни 4 элээди оолдар, уруглар ажыглан таварылга турганыңдан, а бо чылын ол фактылар 9 айлар дургузунда 7 чедир өскөн.

Чугааны уламчылап, берге кижизидилгелиг элээдилерниң кайыын, чүден тыптып кээп турарының чылдагааннарының кезик-чамдызын деңге сайгарып көрөөлиңер. Кызыл кожуунда назы четпээннер ортузунда кем-херектерге онаажыр чоруктар чылдан чылче бүгү талазы-биле көвүдөп ораары хейнү херечилеп, школалар болгаш өөредилге, иштики херектер, социал хөгжүлдө килдистериниң удуртукчуларыңдан ниитилелдиң айыыл чок чоруун камгалаарыңа бир демниг ажилдаарың үе шыңгызы-биле негеп келгени

ол. Элээдилерге мындыг хамаарылга чок болур болзувусса, чүү болурул?..

Нарын байдалдың тургустунуп келгениңе, бир талазында, бистер, ада-иелер, маңаа буруулуң болганывысты, өске талазында, рынок экономиказының байдалыңа белең болбаанывысты миннир ужурул бис. Уругдарың кижизидилгезиниң 70-80 хире хуузу өг-бүлөгө хамааржыр деп бодалдыг мен. Берге кижизидилгелиг оолдар, уруглар колдуунда ада-иениң багай салдар чедиргениңден, ажы-төлүңге ынакшылың ышкынганыңдан тыптып кээп турары факт-барымдаа ышкыжыл.

Сөөлгү үеде дыңнап чоруурга, өөреникчи кижини арага амзапканы дээш, ылаңгыя оолдарны, школалар үндүрер дугайында медээлер, сагындырыглары ада-иелер улуг дүвүрээзин-биле хүлээп ап турар болу берген. Назы четпээннерни өөренир черинден чайладып алгаш, ниитилел чүңү чедип алырыл ынчаш? Ооң орунуга элээди уругларның хоойлу-дүрүм хажыдышкыннарыңга, арагадары ижеринге, наркотиктиг бүдүмелдер ажыгларыңа удур профилактика ажилдарың хүн бүрүде чорударың чедип алыры күзөңчиг. Чамдык школаларда бодунуң ажы-төлүн кижизидип чадап чыткаш, өске улустуң ажы-төлүн кижизидер мен дээр сеткил-хөөнүңү, мөзү-шынар талазы-биле кошкак, арагаллап, кудумчуга төлөп чок аажы-чанын өөреникчилер мурнунга көргүзүп чоруур башкылар, ада-иелер бары хомуданчыг.

Башкы кижэ кааа-даа башкы бооп артар ужурулуг, чүглө ынчан ооң ат-алдары көдүрүлүп, чон аразыңа хүндүткелди чаалап алыр. Чамдык башкылар кызып ажилдап турда, чамдык кезивис моондактар ужураштырып чорда, кижизидилгениң чидиг айтырыглары эчизинге чедир шиитпирлеттинмейн турбайн канчаар. Төлөп чок ада-иениң буруузу-биле база оларның шын эвес кижизидилгезиниң уржуундан «дерзин», кичээл үзүкчүлери, оон эрткеш, хоойлу-дүрүм үрөп-даа, авазының, ачазының сартыын амзапкаш, хей-ниити черлеринге эзирик кестүр чоруктар кожуунуң чамдык школаларының өөреникчилериниң аразында барын чажырбаалыңар. «Багын сөглээрге, бачыды арлыр» дээр. Чамдык школаларда башкыларның-даа, өөреникчилериниң-даа «дылы изий берген» болгулар болгай. Ада-иелерниң шын эвес кижизиткениңден, төлөп чок башкыларның уржуунда берге кижизидилгелиг назы четпээн уруглар, оолдар тыптып турары үстүнде чугааладым. «Яблок бодунуң үнгөн дөзүндөн (сыбындан) ырадыр дүшпес» дээр ийик бе?

Башкылар коллективтериниң чымыштыг, берге ажылының бөгүн кандыг деңгелде турарың амыдырал боду бадыткап, бистерниң, башкыларны, арнында тодазы-биле хүн караанда чайынналган «койгунчугаш» чырык ышкыла-биле сырый харылзаалыг ажилдаар ужурулуг хоойлу-дүрүм камгалаар албан черлериниң удуртукчулары башкылар коллективтеринге дузаның көргүзүп, бир демниг ажилдавас чүве болза, соң даарта бистин ажы-төлдеривис хамаанчок, оларны салгалдары-биле быжыг билиг-лиг, культурулуг аажы-чаңгыг, бүгү талазы-биле сайзыраңгай кижилер болур дээрзинге бүзүрел ышкындырар болгаш аныяк-өскөнниң угаан-сарылыңга эгиттинмес улуг каража-когаралды таварыштырып болуруңа чедир чүглө чаңгыс базым арткан деп болур.

Танов ЧИГДЕН.

Чонну ажылга хаара тудар хоорай төвүнде

ДУЗАЛААРЫ — ХҮЛЭЭЛГЕВИС

"Калган" социализм үезинде дег "төктүп" турар ажылчын олуттар ам чок. 90 чылдардан эгелеп хөй саннык бүдүрүлгелер буурап дүшкүлээни-биле аңаа ажылдап турган кижилер чок болза, кызырылгага таваржып, чок-ла болза, шуут ажыл чок артып калгылаан.

Үе чаңгыс черге турар эвес, экономиктиг кризистен уштунар өй база келген. Чурттуң экономиказы рынок системазынче шилчээни-биле өөрөдиге, эртем, бүдүрүлгө адырларына бедик квалификациялыг ажылчыннар негетинип келген. Ажыл берикчилери чонну ажылга хаара тудар төптөр таварыштыр боттарынынче 5 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг, бедик мергежилдиг кижилерни алырын кызыдып эгелээн. Школа дооскан, шериг херээн

— **Александр Намзыраевич, силерниң удуртуп турар төвүңер ажыл чок хамаатыларның социал камгалалың федералдыг хоойлуга дүүштүр магадылаарының талазы-биле кандыг ажылдарны чорудуп турарың?**

— Кызыл хоорайда чонну ажылга хаара тудар төп тургустунганындан бээр удавас 11 чыл болур. Ооң ажылын кыскасы-биле таныштырарга мындыг.

Чылдың-на ажыл чок кижилерни ажылга тургузары-биле мергежил чок ажыл чок хамаатыларны мергежил чедип алырынга өөрөдир, четта турар ажыл чок хамаатыларны түр болгаш хөй-ниити ажылдарына хаара тудар, ол ышкаш ажыл чок хамаатыларның социал камгалалын федералдыг хоойлуга дүүштүр магадылаарының талазы-биле тускай программаны ажылдап кылгаш, ону боттандырыры-биле ажылды чорудуп турар.

— **Эрткен чылда силерниң төвүңерниң ажыл-чорудулганың дугайында кыскасы-биле таныштырып көөр силер бе?**

— Эрткен 2001 чылдың дургузунда Кызыл хоорайның чонну ажылга хаара тудар төвүңге ниитизи-биле 2979 хамааты ажылга тургустунуп алыры-биле бүрүткеткен. Оларның иштинден 2003 кижиге, азы 67,2 хуузу херээжен чон болуп турар, 1459 кижиге, азы 49 хуузу — 30 хар чедир назылыг аныктар. Төпке келген хамаатыларның иштинден 1122 кижини ажылга тургускан бис. Ажылга тургусканнарның иштинден социал камгалалы кошкок 90 улуг кижилерни, 12 назы четпээнерни, 20 аныктарны тускай программа езугаар албан, организация черлери-биле керээни чаргаш, ажылга тургускан. Ол программага ниитизи-биле 78,2 муң рубльди чарыгдан бис.

2001 чылда 663 хамаатыларны хөй-ниити ажылынга, өскээр чугаалаарга, хоорайның парк, кудумчуларның бок аштал-

эрттиргеш келген болгаш тускай дооскан эртем чок кижилер ажыл чок кижилерниң одуруунче кирген.

Ындыг-даа болза ажыл чок кижилерге тускай профессия чедип алырынга, мергежилин бедидип алырынга дузаны хоорай, кожуун чергелиг чонну ажылга хаара тудар төптөр улуг ажылды чорудуп турары-биле тургустунуп келген берге байдалды чавырылдырарының аргазы тыптып келген. Ылаңгыя бо талазы-биле Кызыл хоорайда чонну ажылга хаара тудар төп хөй угланышкынныг ажылды чорудуп турар. Ынчангаш ук төптүң директору Александр Намзыраевич БУУРУДАЙ-биле Кызыл хоорайда ажыл чоктарның байдалының дугайында чугааны кылдым.

газынга, херим-кажааларны, тураскаалдарны чугайлап, будуур чаагайжыдылга ажылынче хаара туткан. Олар 140,9 муң рубльдиң ажылын кылган. Ажыл чок 17 хамаатыга хууда сайгарлыкчы ажылдар кылыры-биле 140,8 муң рубльдиң субсидияларын (чээли) оларның кириген билдириш-киннеринге болгаш санап кылып каан бизнес-планнарынга үндөйлээш үндүрүп берген бис.

Бистиң ажылыгыста эң кол угланышкын — хостуг ажылчын олуттарны дилеп тывары, ол ажылчын олуттарга четта турар хамаатыларны негетинип турар мергежилдер аайы-биле ажылга тургузары болур. Бо ажылга хостуг олуттар ярмаркаларын эрттирерин чугула деп көргөш, эрткен чылын 3 ярмарканы эрттирген бис. Ярмаркаларга ниитизи-биле 680 кижиге киришкен, ооң түннелинде 164 ажыл чок хамаатылар ажылчын олуттарны тыпкаш, ажылдап эгелей берген. Ярмаркалар үезинде киржикчилерниң салган янзы-бүрү айтырыгыларына харыыларны, тайылбырларны, сүмелерни берип турдувус. А бо чылын хостуг ажылчын олуттар ярмаркаларын уламчылаар, кижилерге дузаны көргүзөрин планнап турар бис. Хостуг ажылчын олуттарны тургузары, оларны дилеп тывары, ажыл чок хамаатыларны ажылга тургузары амгы үеде бистиң төптүң болгаш ажыл берикчилериниң бир демниг ажылындан улуг хамааржыр дээрзи билдингир болгай.

РФ-тиң "Россия Федерациясында ажыл чок чонну ажылга хаара тудар дугайында" Федералдыг хоойлуда айытканы болза, ажыл берикчилери ай санында хостуг ажылчын олуттар дугайында медээлерни чонну ажылга хаара тудар төптөргө дындадыр ужурлуг. Ындыг-даа болза ажыл берикчилери бо ажылды күүседирин далашпайн турар. Хоойлу болгаш доктаал багай күүсетинип турарын барымдаалааш, бистер боттарывыс күжүвүс-биле

удур хыналдаларны чорудуп эгелээн бис. Бистиң төптүң болгаш департаментиниң ажылдакчылары хостуг ажылчын олуттарны илередири-биле 25 хыналданы кылып чорутканы-выстың түннелинде, 59 ажыл чок кижини ажылга тургускан. Ынчангаш бо чылын хыналдаларны доктаамал чорудар деп шийттирилээн бис.

Бо чылдың эгезинден эгелеп хоорайда, республикада болгаш республикадан дашкаар ажылчын олуттарның доктаамал чарлалдарын компьютерге чыып киригеш, ажыл дилеп турар хамаатыларга сүмелээр ажылды кылып эгелей берген бис. Ол ышкаш ажыл берикчилери-биле сырый ажылдаарыңче кичээни-гейни угландырыр бис. Бистиң төптүң чанында "Ажыл дилеп турарларның клубу" деп адаар ажыл чок кижилерниң клубун тургузуп турар бис. Ооң ажыл-чорудулганының кол сорулгазы — ажыл дилеп турар кижилерге баштайгы дузаны көргүзери. Ол чүл дээрже ажылды дилеп турарының янзы-бүрү аргаларына хамаатыларны өөрөдир, ажылды шын шилип турарын, ажыл берикчилери-биле канчаар харылзажырынга, чугаалажырынга эптиг аргаларны ажылга дузаны көргүзери-дир. Өскээр чугаалаарга, психологтуг аргаларга өөрөдир.

Бистиң ажылыгыста база бир кол черни профессионалдыг өөрөдиге ээлеп турар. Мергежилдиг угланышкын (профориентация) талазы-биле өөрөдиге черлериниң доозукчуларынга, мергежил чок хамаатыларга мергежил талазы-биле сүмелерни, медээлерни берип турар бис. Эрткен чылын 162 ажыл чок хамаатыны он ажыг аңгы-аңгы мергежилдерге өөрөткөш, доостурган бис. Ол болза электронуг саналга машиналарының (ЭВМ) операторлары, бухгалтерлер, программистер, поварлар, парикмахерлер, лиф-

терлар, чол аачылар дээш, оон-даа еске мергежилдер-дир.

Ниитизи-биле ол бүгү өөрөдигеге 324 муң рубльди, стипендияга 49 муң рубльди чарыгдан. Бир кижиниң өөрөдигезинге ортумаа-биле 2300 рубльди чарыгдан. Бо чылын 200 кижини өөрөдирин планнап турар бис, акшаландырышкын саадавас болза, ону күүседиринге идегээр-дир мен.

— **Александр Намзыраевич, ооң мурнунда чылдарга денээрже, 2001 чылда акшаландырышкынның эки болуп турары-биле байдал силерде-даа, бүдүрүлгелерде-даа чүгээр болуп турар деп болур бе?**

— Ийе, черле бо талазы-биле байдал чүгээртеп турар. 2001 чылда ажыл чок деп статустуг хамаатыларның социал камгалалын хоойлу езугаар магадылаарының талазы-биле ажыл федералдыг бюджеттен акшаландырышкынның өй-шаанда кээп турарындан еске чылдарга денээрже, эки болуп турарын демдеглексээр-дир мен. Ажыл чок деп статустуг хамаатыларның пособие акшазын ай санында доктаамал берип турган. Ниитизи-биле эрткен чылын 7689 кижиге 4,79 млн.рубльдиң пособиеин төлөэн бис, 62 кижиге 28 муң рубльдиң материалдыг дузаны чедирген, четта турар ажыл чок кижилерниң назы четпес уругларына 1200 санныг Чаа чылдың белектерин улөп берген. 5 ажыл чок кижини хуусаа бетинде пенсияже үдээн бис.

— **Хуусаа бетинде пенсияже үнериниң чуруму кандыг болур ирги?**

— Хуусаа бетинде пенсияже, бир эвес бисте аңаа көрдүңер акшаландырышкын бар болза, дараазында таварылгаларда ажыл чок хамаатыларга хоойлуга дүүштүр сүмелеп болур бис. Ооң чуруму мындыг:

— ажыл чок хамааты ниити пенсия стажын ажылдап алганда,

Интервью

Машина тудуушкун заводунда

АЖЫЛЧЫННАР НЕМЕЖИР

Россияның камгалал үлетпүрүңге хамааржып турган Тываның машина тудуушкун заводу экономиктиг реформаның эге чылдарында-ла ара туруп алган, а эрткен он чылдарның өрөзи-биле чүгле бо чылын үзе санажыр аргалыг болган.

Ол заводка улуг дузаны ТР-ниң Чазаа чедирген. Улуг ССРЭ буступ дүжөргө, камгалал бүдүрүлгелери колдуу ээ чок артып калган. Тускай эртемниглер тарап чоруткан, завод ээзи чок артып калган. Россияның камгалал үлетпүрү ону бодунга алырындан ойталаан. Республиканың Чазаа заводту бодунуң контролонга алган. Кризистин кончуг берге 1990 чылдарның орган үезинде заводтун дериг-херекселдерин ынай-бээр дажыглап, оорлаарын болдурбаан болгаш кол өзек кадрларны таратпайн тудуп

арттырган. 1997 чылда завод буураарының кырынга кээрге, даштындан удуртулгаже кириген. Кончуг берге үени ол хемчеглер-биле чурттап эрттирген. 2000 чылда заводтун чаа директорунга В.Н.Сериков томуйлаттырган. Курлавырда офицер, тускай эртеми политажылдакчы, үлетпүрге болгаш радиоэлектроникага кандыг-даа хамаарылга чок. Ынчалза-даа мооң мурнунда тускай эртемниг кадрларның кылып чадап каан ажылын ол шыдап үнген. Түннелинде,

оожум-даа болза, завод продукцияны бүдүрүп эгелээн.

Бо хүннерде заводта ыяш болбаазырадыр, демирни чондурар болгаш кезер, дуңзалаар, электронуг болгаш радио приборларны чыыр цехтер ажылдап турар. Пластмассы хептээр цехти тургузуп эгелээн, складтарның септелгезин кылып дооскаш, 8 чыл бурунгаар үстүңен чылыгына катап кириген. 2000 чылда завод 824 муң рубльдиң продукциязын бүдүргөн болза, эрткен чылын 3 млн.ажыг рубльдиң продукциязын бүдүргөн азы

ийи катап көвүдээн. Ол дээрже УКВ приемниктер, электронуг шактар, өртке удур дамчыдылга бээр приборлар, школалар болгаш уруглар албан черлеринге херегелээр эт-сеп.

Бо чылдың үшкү кварталында завод пластмасс кылып цехти долузу-биле ажылгалга кириер болгаш орта полиэтилен пленкаларны бүдүрүп үндүрер шутумну тургузар. Ынчап кээрге, бүдүрүлгө Тывага херегеллеп барааннарын бүдүрүп үндүрер арга тургустунуп кээр. Орта бичии уруглар ойнаар ойнаарактар, пластмассстан янзы-бүрү саваларны бүдүрүп эгелей бээр.

Владимир Николаевичиниң чугаалап турары-биле алырга, заводтун кол угланышкынын

пенсия назынынга 2 чылдан хөй эвес үе артканда, дараазында чылдагааннардан ажылдан үнген болгаш чонну ажылга тургузар төп ол кижини ажылга тургузуп шыдаваан таварылгада (бүдүрүлгениң дүшкөнинден, штат кызырылгазынга таварышкаш, ажылдан үнген таварылгада) бистиң төп ыңдыг кижилерге хуусаа бетинде пенсияже үнерин сүмелээр, пенсия фондузунче чорудар бис. Бистиң албанывыс пенсия фондузунга хуусаа бетинде төлөэн пенсияның түңүн бодувустун акшаландырышкынывыстан компенсациязын эгидип берип турар бис. Кажан хуусаа бетинде пенсияже үнген кижиниң долу пенсия назыны чеде бээрже, пенсия фондузу ол кижиге боттарының пенсиязын кирип алыр.

— **Төптүң ажылын түннеп чугаалаарга, көскүзү-биле экижи, ажыл чок кижилерге дузаны хөй көргүзүп турар деп болур-дур аа?**

— 2001 чылдың январь 1-ден эгелеп бистиң албанывыс федералдыг бюджеттиң акшаландырышкынынче кирген. Ынчангаш бистиң албанывыстан кол хамааржыр чүүл, чаа чылдың бюджетин кайы хире камгалап алганывыстан бүгү ажыл-чорудулга хамааржыр. 2002 чылдың бюджетин чонну ажылга тургузарының, федералдыг күрүне албанының Тыва Республикада даргазы Виталий Сергеевич Чажоол багай эвес камгалап алган. Камгалап алган акшаландырышкынны чөптүү-биле ажылаары, ажылды шын организастаары — бистиң хүлээлгевис, кол сорулгавис.

— **Четтирдим, Александр Намзыраевич, берген интервьюңар дээш.**

Игорь ДАМДАК
чугаалашкан.

СПОРТ БОЛГАШ ДЫШТАНЫЛГА

Хаак оруу-биле

КУБОК – ӨРТЧҮЛЕРДЕ

Байырлыг ажыдылгышкын.

Байырлыг чыскаалды ишти-ки албанның улуг лейтенантызы, өртке удур албанның дайынчы болгаш күш-дамыр белектелиниң улуг инспектору Эрес Болат-оол удурткаш, РФ-тиң Онза байдалдар болгаш хамааты камгалал яамызының ТР-де күрүнениң өртке удур албанның эргелелиниң начальниги, полковник Николай Мыйтан-оолович Монгушка сөс берди.

— Чаңчыл болган эртип турар күрүнениң өртке удур албанның эргелелиниң бо чылгы кышкы Олимпий оюнарның тураскааткан 3 дугаар ажык маргылдаазын ажыттыгын деп чарлап тур мен. Маргылдаага киржир күзелдиглерниң саны чылдан чылче немежил, бо чылын ырак Тожу кожуундан безин спортчулар келгенин демдеглевес аргажок. Ынчангаш шуптуңарга спортчу чедишкиннерни күзеп каарын чөпшээрер көрүнер...

Николай Мыйтың-ооловичиниң кыска байырлыг чугаазының соонда, маргылдааның кол судьязы Ч.А.Удум-бара маргылдааның программасы-биле чыылганнарны таныштырган. Бирги хүн хууда бир дугаар чер дээш үш назы-хар аайы-биле бөлүктөргө: 20 харга чедир, 20-40 хар иштинде, 40 хардан өрү назынныглар эр улус 15 км, херээжен улус 10 км узун орукка чаржыр, ийги хүнде эстафета болурун дыңнатты.

Дыңнадыг соонда хаакчылар хаак оруунче үнген. Үр-даа болдаанда, баштайгылар илерээн. Херээжен улус аразында Наталья Винидиктова (Бии-Хем, 43 мин. 39 сек), Ольга Чуруто (КӨУА, 44 мин. 27 сек), Лориса

Заболотских (КӨУА, 48 мин.) үелиг халааш, бөлүктөргө 1-ги черлерни алганнар. Ийги черлерде Валерия Шырап (Тожу), Татьяна Саяты (КӨУА), Е.Масляница (Кызыл), 3-күзүнде Айгуля Чигжит (Тожу), Айсуу Ховалыг (КӨУА) болганнар.

Эр улустун аразында Орлан Тюлюш (Бии-Хем), Орлан Салчак (Бии-Хем), Николай Григорьев — бирги, Валерий Шырап (Тожу), Роман Саяты (КӨУА), Николай Чуруто (КӨУА) — ийги, Вася Чапый-оол (Бии-Хем), Виктор Рьженков (КӨУА), В.Н.Масляница (Кызыл) үшкү черлерни тус-тузунда ээлзэннер.

Январь 27-де эстафетага командалар аажок демниг белеккенген. Херээжен улус 4 кижиле 5 км, эр улус 10 км узун орукка маргылдарлар. Көрүкчүлерниң саны дүүнүзүндөн хөй болду. Ынчангаш киржикчилерниң тура-соруу бедик. Эрткен чылгы күрүнениң өртке удур албанының ажык хаак маргылдаазының шилчиер кубогун ийи удаа чаалап алган өртке удур албанның херээжен командалары тилекчи адын ам база бадыйткап, мурнап келдилер, оларның соонда баштай Бии-Хем, оон Тожу командаларының спортсменнери тус-тузунда келген.

Эр улустун аразында чидиг демиселдин түңнелинде КӨУА, Кызыл хоорайның, Бии-Хем кожуунун командалары тус-тузунда 1, 2, 3-кү черни алган.

Түңнелинде команда аайы-биле бирги чер — КӨУА, Кызыл хоорайның командалары ийги

черде, Бии-Хем командалары үшкү черни алган. Маргылдааның эң улуг назылыглары Масляница-нинерниң өг-бүлезин маргылдаага чылдың иделкейлиг киржип турарын судья коллегиязы демдегледип, тускай шаңналды тывыскаан.

Эки хаактың өртээ эвээш-ле дизе, 5 муң акша, идииниң өртээ база-ла оон дудаваас, ынчангаш 70-80 чылдарга деннээрге, хаак маргылдаазына киржир күзелдиглерниң саны эвээжээн. Аныяк ескени спортче хаара тударына, хаак спортун сайзырадырына болгаш ону массалыг болдуларына угландырган

Маргылдаа үезинде.

Январь 26, суббота. Эртеңги хоорай автобустарында хаактар туткулаан спортчу чиик хептиг улус хөй эвес-даа бол, каракка көскүзү аажок болду. Мен "Тайга" станциязынче РФ-тиң Онза байдалдар болгаш хамааты камгалал яамызының ТР-де күрүнениң өртке удур албан эргелелиниң эрттирип турары ажык хаак маргылдаазын көөр дээш бар чыдар болгаш, автобуска олурган спортчу-биле бо эртер деп турар маргылдааның дугайын чугаалажы бердим. Ону Данзычы Эртнеевич Хертек дээр болду. 56 харлыг хоочун спортчу "Дус-Даг"

ажыл-агының улуг даг инженерни болду. Маргылдааларга шаңнал дээш эвес-даа бол, улуг сонуургал-биле киржирин чугаалады. Шаңналдыг-даа черлерни ап чораан, сөөлгү киришкен маргылдаазына адактың соонда халып келгенин-даа чажырбады, ынчалза-даа "Тирилелгеже чүткүл дээш" деп шаңналдың эдилекчизи болганын чугаалап чор. Хаактаары оң кадык амыдыралының омур-хевири болуп турарын чугаазындан билдим.

"Тайга" станциязы. Маргылдаага кожууннардан болгаш хоорайдан 5 команда келген.

аажыл-агының улуг даг инженерни болду. Маргылдааларга шаңнал дээш эвес-даа бол, улуг сонуургал-биле киржирин чугаалады. Шаңналдыг-даа черлерни ап чораан, сөөлгү киришкен маргылдаазына адактың соонда халып келгенин-даа чажырбады, ынчалза-даа "Тирилелгеже чүткүл дээш" деп шаңналдың эдилекчизи болганын чугаалап чор. Хаактаары оң кадык амыдыралының омур-хевири болуп турарын чугаазындан билдим.

Дыңнадыг соонда хаакчылар хаак оруунче үнген. Үр-даа болдаанда, баштайгылар илерээн. Херээжен улус аразында Наталья Винидиктова (Бии-Хем, 43 мин. 39 сек), Ольга Чуруто (КӨУА, 44 мин. 27 сек), Лориса

күрүнениң өртке удур албанның эргелелиниң начальниги, ишти-ки албанның полковниги Николай Мыйтың-оолович Монгуштун эгелээшкини-биле болуп турар бо республиканың ажык хаак маргылдаазының киржикчилери чылдан чылче улам хөй болурун күзевес аргажок "Тайга" станциязында хаактарны прокатка берип турар, өртээ 30-40 акша.

Номчукчуларга күзээрим болза хаак спорту-биле өңүктөжинер, арыг агаарга маңнап алырга магалыг-дыр, кадык болунар!

Айлаң ДАРЖАА.

Элдеп-эзин музей

ЯНЗЫ-БҮРҮ ХЕВИРЛЕРНИ КӨРГЕШ...

Санкт-Петербурттун восктан (лаа кылыр парафин-биле дөмөлөшкөк бүдүмелдерден) кылган фигуралар музейи Кызылга чылдың-на аалдап кээри чаңчыл апар чыдар. Ук музей ам база катап найысылалда үш удаа аалдап кээп турары бо. Эрткен чылын янзы-бүрү чурттарның алдарлыг кижилери, четпес-дудуу төрүттүнген, элдеп-эзин улуг кижилерниң дүрзү-хевирлери кээп турган.

Ам эккелген көргүзүлгелерниң темазы: "Шаажылаалдарның хевирлери болгаш төөгүзү". Сюжеттиг экспонаттарның саны — 14, а фигураларның саны — 28. Делгеп салган чери — "Алдан-Маадыр" аттыг национал музей. Экспонат бүрүзү янзы-бүрү чурттарга бооп турган эрте-бурунгу үеден эгелээш 20-ги вектин ортаа үезинге чедир ажыглап турган шаажылаалдарны көргүскен.

Бинар кире бээримге, эжик чанында тас баштыг бижээчи ашак стол артында саазын салып алган бижитинип олур. Музейде үнген-кирген көрүкчүлери санап, бижип олурар дежурный кижидир аа деп бодааш:

— Кайбын эгелеп көрүмзе эки ирги? Бо турар делгелгени тайылбырлап бээр Силер бе? — деп айтырыг салырымга, ыт чок, аксы-дылы шимчевес хожотку

болду. Ыяды бээдим.

Оң чанында эрте-бурунгу көжүп чоруур рим судьялар буруудаттырган кижини адыр ыяш бажына куду баштандыр хенди-биле азып алган байысаап турлар. Даамал кижиле ону кымчы-биле эриидээрине белекенип тур. Шаажылаакчыларны ойтур тепкилепкеш, халанайнып турар хөөкүйнү хостап алыры-биле хендирни дүрген-не үзе кезиксээм келди.

База бир экспонатта гильотина дээр станок-биле херээжен кижиниң бажын одура кескеш, коргунчуг болгаш чииртим кылдыр халанайдыр тудуп алган шаажылаакчыны көргөш, сөөгүм сириңейнип моораар деп

баадым.

Дараазында экспонатта буруулуг кижини диригге-ле шиш ыяш бажына кадалдыр олуртуп каарга, аарырына шыдашпайн, хинчектенип өлгенин көргүскен. Ону көргөш, буттарым көжүп, черже кадалып кире берген ышкыш болду.

Ындыкы талада экспонатта немец фашист идегет сандайда орган туттурган кижиниң диштерин байысаалга үезинде кандыгдаа наркоз чокка тура тыртып, кыскаш-биле үрегдеп тур.

Оң чанында экспонатта Америкага 1888 чылдан эгелеп ажыглап эгелээш электрилик сандай. Буруудаткан кижини аңаа чыпшыр баглааш, токту кожуп-

кан. Хөөкүй алгырып-кышкырып турда, арны-бажы күштүг токтан эстип-хайлып эгелээш...

Кайы-даа экспонатче көөрге, хан-чин дырылаан...

Бо бүгү кадыг-дошкун, дерзии шаажылаалдарның янзы-бүрү хевирлерин көргөш, аңгадап, сүрээдеп шаг болдум.

Көжүп чоруур элдеп-эзин музей Кызылга чүтле бир ай хире турар. Оон улаштыр Россияның хоорайларын кезип чоруптар.

Өртээ: улуг улустун — 30 акша, школачыларның — 20 акша, 6 харга чедир — халас. Бөлүк улус экскурсияларга, 15 акша. Тел. 3-83-28.

Ооржак БЕЛЕК-ООЛ. Кызыл хоорай.

<p>ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.</p> <p>ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.</p> <p>Кол редактор Светлана МОНГУШ.</p> <p>РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.</p>	<p>РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91.</p> <p>КИЛДИСТЕР: Нийтигел-политиктиг килдис — 3-39-15, улутпур болгаш медээлер килдистери — 3-34-98, компьютер эрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;</p> <p>Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.</p>	<p>Солуну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүнге өрзөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хем-чээли 2 парламал ама.</p> <p>Тираж 5696. Чагыг 11.</p>	<p>АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008466; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.</p> <p>Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазына контроль болгаш буртуктелиниң Тыва девискээр эргелелинге буртуктетинген.</p> <p>Буртуктеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязына парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).</p> <p>Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.</p>
--	--	--	--